

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ УПРАВЛІННЯ, ПСИХОЛОГІЇ ТА
БЕЗПЕКИ**

Кафедра загальної та соціальної психології

**Кваліфікаційна робота на тему:
ПСИХОПРОФІЛАКТИКА АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ**

кваліфікаційна робота

здобувачки першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти
денної форми здобуття освіти
спеціальності 053 «Психологія»

Оксани СОЛОВЙОВОЇ

Науковий керівник

професор кафедри загальної
та соціальної психології
доктор пед. наук, професор

Галина ЛЯЛЮК

Рецензент

професор кафедри практичної психології
доктор психол. наук, доцент

Євген КАРПЕНКО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« » _____ 2026 р., протокол № _____

завідувач кафедри загальної та соціальної психології

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів 2026

Анотація

Оксана Соловйова. Кваліфікаційна робота. Психопрофілактика агресивності молодших школярів.

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичний аналіз наукових джерел, присвячених проблемі агресії та особливостям детермінації агресивної поведінки молодших школярів. Наявність агресивності в молодшому шкільному віці перешкоджає повноцінній соціалізації особистості. Водночас ефективна психолого-педагогічна корекція агресивних проявів може виступати важливим засобом профілактики девіантної поведінки школярів.

Розглянуто основні напрямки психопрофілактики агресивності у молодших школярів. Експериментально досліджено особливості проявів агресивності у молодших школярів. Розроблено й впроваджено програму психопрофілактики агресивності молодших школярів, перевірити її ефективність. Результати перевірки ефективності програми засвідчили її позитивний вплив у зниженні рівня агресивності та ворожості, що відкриває перспективи для подальшого впровадження подібних програм у практику початкової школи.

Ключові слова: *агресія, агресивність, молодші школярі, ворожість, імпульсивність, психопрофілактика.*

Abstract

Oksana Solovyova. Qualification work. Psychoprophylaxis of aggression in younger schoolchildren

The qualification work carried out a theoretical analysis of scientific sources devoted to the problem of aggression and the features of determining aggressive behavior in younger schoolchildren. The presence of aggression in primary school age prevents the full socialization of the individual. At the same time, effective psychological and pedagogical correction of aggressive manifestations can be an important means of preventing deviant behavior in schoolchildren. The main directions of psychoprophylaxis of aggression in younger schoolchildren were considered. The features of manifestations of aggression in younger schoolchildren were experimentally studied. A program of psychoprophylaxis of aggression in younger schoolchildren was developed and implemented, its effectiveness was checked. The results of checking the effectiveness of the program showed its positive impact in reducing the level of aggression and hostility, which opens up prospects for the further implementation of such programs in primary school practice.

Keywords: *aggression, aggressiveness, younger schoolchildren, hostility, impulsivity, psychoprophylaxis.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	
1.1. Аналіз наукових підходів до проблеми агресивності особистості.....	8
1.2. Особливості детермінації агресивної поведінки молодших школярів.....	11
Висновки до першого розділу.....	18
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	
2.1 Методи дослідження.....	20
2.2. Аналіз результатів дослідження.....	25
Висновки до другого розділу.....	39
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ПСИХОПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	
3.1. Основні напрямки психопрофілактики агресивної поведінки молодших школярів.....	41
3.2. Програма психопрофілактики агресивності молодших школярів.....	46
3.3. Оцінка ефективності програми профілактики агресивності молодших школярів.....	48
Висновки до третього розділу.....	57
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61
ДОДАТКИ.....	65

ВСТУП

Актуальність дослідження. Підвищений рівень агресивності серед дітей молодшого шкільного віку є однією із найбільш актуальних проблем у процесі їх виховання. Зростання кількості учнів, схильних до агресивної поведінки, викликає серйозне занепокоєння як у батьків, так і в педагогів і психологів. Дослідження проявів агресивності саме в цьому віці набуває особливого значення, позаяк в цей період відбувається активне формування особистісних рис, що потребує своєчасного застосування корекційних заходів.

Молодший шкільний вік є сенситивним періодом формування базових моделей поведінки, соціальних навичок й емоційної регуляції, тому прояви агресивності на цьому етапі можуть закріплюватися як стійкі поведінкові патерни й надалі ускладнювати соціалізацію дитини. Зростання рівня психоемоційного напруження в суспільстві, вплив інформаційного середовища, сімейні дисфункції, а також наслідки кризових і травматичних подій (зокрема воєнних) сприяють підвищенню ризику агресивних проявів у молодших школярів. У шкільному середовищі це проявляється у вигляді конфліктності, імпульсивності, труднощів у встановленні міжособистісних контактів, що негативно впливає на навчальну діяльність і психологічне благополуччя як самих дітей, так і їхнього оточення. Водночас система освіти потребує науково обґрунтованих, ефективних і доступних засобів попередження агресивної поведінки, орієнтованих не лише на корекцію, а передусім на профілактику.

Для більшості дітей характерні окремі прояви агресії, однак у певної частини вона закріплюється та перетворюється на стійку рису особистості. Це призводить до зниження потенційних можливостей молодшого школяра, ускладнює процес спілкування та негативно впливає на його особистісний розвиток. Агресивна дитина створює труднощі не лише для оточення, але й для себе. Наявність агресивності в молодшому шкільному віці перешкоджає повноцінній соціалізації особистості. Водночас ефективна психолого-педагогічна

корекція агресивних проявів може виступати важливим засобом профілактики девіантної поведінки школярів.

Проблематика агресивності традиційно привертає увагу як дослідників, так і практиків. Сьогодні агресивна поведінка дітей шкільного віку є однією із актуальних соціальних тем, що регулярно висвітлюється у ЗМІ. Питання агресивності молодших школярів стало предметом численних досліджень (Л. Берковіца, Ю. Бабаян, Н. Ворнік, Л. Кльоц, Н. Дубинко, Т. Синельникова, О. Лящ, Л. Лящук, В. Павелків та інші). Водночас аналіз наукових джерел засвідчує відсутність єдності у трактуванні термінів, а також недостатню розробленість діагностичного інструментарію, що ускладнює вивчення та корекцію дитячої агресивності.

Агресивність проявляється у деструктивних формах поведінки, які спрямовані на завдання психічної чи фізичної шкоди іншій людині чи об'єкту, і включає пізнавальний, емоційний та вольовий компоненти.

До основних проявів агресивності належать лихослів'я, схильність до бійок, ворожість, зухвалість, агресивні жарти, жорстоке ставлення до тварин, труднощі в самоконтролі емоцій, підозрілість, дратівливість тощо.

Результати досліджень свідчать, що агресивність, сформована в дитячому віці, може закріплюватися як стійка риса особистості та зберігатися впродовж усього життя. Саме в молодшому шкільному віці виникають важливі внутрішні передумови, які сприяють формуванню та проявам агресивної поведінки у дітей. Особливої значущості набуває можливість раннього виявлення груп ризику та своєчасного застосування психопрофілактичних заходів, що дозволяє запобігти закріпленню агресивної поведінки та сприяти гармонійному розвитку особистості дитини.

Відтак, актуальність дослідження психопрофілактики агресивності молодших школярів зумовлена сучасними соціальними, освітніми та психологічними викликами, що безпосередньо впливають на процес становлення особистості дитини.

Мета дослідження: теоретичний аналіз та емпіричне вивчення психологічних особливостей профілактики агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Об'єкт дослідження – агресивність дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – психопрофілактика агресивності у молодших школярів.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових джерел, присвячених проблемі агресії та особливостям детермінації агресивної поведінки молодших школярів.

2. Розглянути основні напрямки психопрофілактики агресивності у молодших школярів.

3. Експериментально дослідити особливості проявів агресивності у молодших школярів

4. Розробити й впровадити програму психопрофілактики агресивності молодших школярів, перевірити її ефективність.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, синтез, узагальнення наукових джерел; емпіричні – з метою виявлення проявів агресивності у молодших школярів застосовано комплекс психодіагностичних методик, зокрема: методику «Кактус», «Шкалу прямої і непрямой агресії» (К. Б'єрквест), опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса-Даркі, а також методику «Тест руки».

Вибірка дослідження: До складу вибірки увійшли 60 учнів 2-3 класів Львівської середньої ЗОШ № 1, із них - 28 хлопців та 22 дівчат.

Теоретична значущість дослідження полягає у поглибленні наукових уявлень про природу, механізми та чинники формування агресивності в молодшому шкільному віці, а також у систематизації підходів до її психопрофілактики. Аналіз і узагальнення існуючих психологічних концепцій дозволяють уточнити роль когнітивних, емоційних і соціальних компонентів у виникненні агресивної поведінки, визначити взаємозв'язок між рівнем розвитку саморегуляції, емпатії, комунікативних умінь і схильністю до агресії. Крім того,

дослідження сприяє розробці цілісної теоретичної моделі психопрофілактики агресивності, що враховує вікові особливості дітей, вплив мікросоціального середовища (сім'ї, школи) та індивідуально-психологічні характеристики.

Практична значущість дослідження. Результати дослідження можуть бути використані у діяльності практичних психологів, педагогів і соціальних працівників у закладах освіти. Розроблена нами психопрофілактична програма, вправи та психотехніки можуть бути впроваджені в освітній процес з метою попередження формування агресивних форм поведінки, розвитку емпатії, навичок емоційної саморегуляції, конструктивної комунікації та ненасильницького розв'язання конфліктів. Практичні напрацювання можуть бути використані під час проведення тренінгів, корекційно-розвивальних занять, консультативної роботи з дітьми, батьками та педагогами.

Структура кваліфікаційної роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг становить 57 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1 Аналіз наукових підходів до проблеми агресивності особистості

Слово «агресія» походить від латинського *aggredi*, що перекладається як «нападати». Воно давно використовується в європейських мовах, однак його значення історично змінювалося. До початку XIX ст. агресивною вважали будь-яку активну поведінку (як дружню, так і ворожу). Згодом зміст поняття звузився, і агресія почала трактуватися переважно як ворожі дії щодо інших людей.

Р. Берон і Д. Річардсон зазначають, що агресія в будь-якому її прояві є поведінкою, спрямованою на завдання шкоди іншій живій істоті, яка прагне уникнути такого впливу. У цьому визначенні підкреслюються такі ключові положення: по-перше, агресія передбачає свідоме завдання шкоди; по-друге, вона стосується лише живих істот; по-третє, об'єкт агресії зазвичай прагне її уникнути [53].

Відповідно до підходу А. Басса, агресія -- це будь-яка поведінка, що містить загрозу або призводить до шкоди іншим [42].

Більшість дослідників сходяться на тому, що агресія -- це будь-яка форма поведінки, спрямована на заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає такого ставлення. При цьому наголошується, що агресію слід розглядати саме як поведінковий акт, а не як мотив, емоцію чи установку [10].

Однією із проблем у вивченні агресії є широта цього поняття. У повсякденному житті агресивною можуть називати людину, яка ображає інших людей, поводить себе недобррозичливо, активно відстоює переконання чи сміливо долає труднощі. Це ускладнює формування чіткого й однозначного визначення даного явища.

Агресивність, у свою чергу, є багатозначним поняттям. Вона може розглядатися як:

- ситуативний психічний стан, що проявляється у спалахах гніву та імпульсивній поведінці, спрямованій на об'єкт фрустрації, який спричинив конфлікт. У структурі такого стану виділяють:
 - а) когнітивний компонент, що забезпечує оцінку ситуації;
 - б) емоційний компонент, який проявляється у почуттях гніву, ворожості;
 - в) вольовий компонент, що сприяє досягненню мети агресивної поведінки;
- рису особистості, що характеризується відносно стійкою схильністю до агресивних реакцій [9].

Як риса особистості агресивність може формуватися під впливом несприятливого соціального досвіду, вроджених особливостей, а також психопатологічних чинників.

У сучасній психологічній науці агресивність особистості розглядається як складне, багаторівневе та багатофакторне явище, що інтегрує біологічні, психологічні та соціокультурні детермінанти [34]. Аналіз наукових підходів до цієї проблеми дозволяє виокремити кілька провідних концептуальних напрямів, кожен із яких акцентує увагу на різних механізмах формування та прояву агресивної поведінки.

Біологічний (етологічний та нейропсихологічний) підхід — розглядає агресію як частково вроджену характеристику, пов'язану з еволюційно закріпленими механізмами виживання [44]. У межах цього напрямку агресивна поведінка інтерпретується як результат активності певних структур мозку, гормональних процесів (зокрема рівня тестостерону та серотоніну), а також генетичних чинників. При цьому агресія трактується як адаптивний механізм, що в певних умовах забезпечував індивіду або групі захист ресурсів і домінування. Сучасні дослідження підкреслюють, що біологічні чинники не визначають агресію детерміновано, а лише підвищують її ймовірність у взаємодії із середовищем [44].

Психоаналітичний підхід, започаткований у працях З. Фрейда [51]. У його межах агресія розглядається як прояв інстинкту танатосу (потягу до руйнування), що може спрямовуватися як назовні (гетероагресія), так і всередину (аутоагресія).

У подальших психодинамічних концепціях агресивність пояснюється як наслідок внутрішніх конфліктів, витіснених емоцій та захисних механізмів особистості [51].

Фрустраційно-агресивний підхід є одним із найбільш розроблених у сучасній психології. Згідно з ним, агресія виникає як реакція на фрустрацію, тобто перешкодження досягненню цілей. Класична гіпотеза «фрустрація–агресія» (Д. Доллард, Н. Міллер та ін.) згодом була уточнена: агресія розглядається не як автоматичний наслідок фрустрації, а як один із можливих варіантів реакції, що залежить від соціального контексту, навчання та індивідуальних особливостей [40].

Теорія соціального научіння (А. Бандура), акцентує увагу на тому, що агресивна поведінка формується через спостереження, наслідування та підкріплення. Дитина або дорослий засвоює агресивні моделі поведінки в сім'ї, референтних групах, медіасередовищі, особливо якщо така поведінка приносить бажаний результат і соціально не карається. У цьому контексті агресія є не вродженою, а набутою поведінковою стратегією [43].

Когнітивний підхід пояснює агресивність через особливості інтерпретації соціальних ситуацій. Важливу роль відіграють когнітивні схеми, атрибуції намірів інших людей та оцінка загрози. Якщо індивід схильний інтерпретувати нейтральні дії як ворожі, зростає ймовірність агресивної відповіді [49]. Таким чином, агресія постає як результат когнітивної обробки інформації.

Гуманістичний і соціально-психологічний підхід розглядає агресивність у контексті порушення потреб особистості в самореалізації, прийнятті та безпеці. У цьому ракурсі агресія може бути наслідком хронічного психологічного дискомфорту, соціальної дезадаптації, дефіциту емпатії та деформації системи цінностей [4].

Отже, сучасна психологічна наука не зводить агресивність до одного чинника, а трактує її як інтегральне явище, що формується на перетині біологічних передумов, індивідуального досвіду, когнітивних процесів і соціального середовища. Найбільш продуктивним сьогодні є інтегративний

підхід, який поєднує різні теоретичні моделі та дозволяє розглядати агресію як динамічну характеристику особистості, що змінюється залежно від ситуації та умов розвитку.

1.2 Особливості детермінації агресивної поведінки молодших школярів

Аналіз сучасних наукових досліджень українських і зарубіжних учених щодо особливостей агресивної поведінки молодших школярів свідчить про значну увагу до цього феномена як одного з ключових чинників порушення соціальної адаптації дитини в умовах початкової школи. У межах вітчизняної психології проблема агресії молодших школярів розглядається як соціально-психологічне явище, що детермінується комплексом сімейних, шкільних і соціокультурних факторів, а також індивідуально-особистісними особливостями дитини.

Українські дослідники (зокрема В. Співак, Н. Литвинчук, Н. Мельниченко, К. Рудік та ін.) наголошують, що агресивна поведінка у молодшому шкільному віці є досить поширеним явищем, яке проявляється у вербальній (образи, крики, погрози), фізичній (штовхання, бійки) та непрямій формах (ігнорування, соціальна ізоляція) [2; 23; 40]. У працях підкреслюється, що на цьому віковому етапі агресія часто має ситуативний характер і пов'язана з труднощами адаптації до нової соціальної ролі школяра, необхідністю дотримання правил та обмежень шкільного середовища, а також із недостатнім розвитком емоційної саморегуляції. Важливими чинниками її виникнення визначаються стилі сімейного виховання, конфліктні стосунки в сім'ї, педагогічна занедбаність, вплив медіасередовища та дефіцит навичок конструктивної комунікації [31].

У роботах українських авторів також підкреслюється роль соціальної дезадаптації та порушень емоційно-вольової сфери. Зокрема, встановлено, що діти з високим рівнем агресивності часто характеризуються підвищеною збудливістю, імпульсивністю, низьким рівнем емпатії та труднощами у

розпізнаванні емоцій інших людей. Емпіричні дослідження демонструють, що значна частина молодших школярів із проявами агресії має труднощі у спілкуванні з однолітками, що призводить до конфліктів у класному колективі та погіршення соціально-психологічного клімату [30].

Зарубіжні наукові дослідження (А. Бандура, Д. Доллард, Н. Міллер, Р. Сірс та ін.) розглядають агресивну поведінку молодших школярів як наслідок спостереження та наслідування моделей поведінки дорослих або значущих осіб, особливо якщо агресивні дії отримують підкріплення або не караються. Це означає, що діти засвоюють агресію як ефективний спосіб досягнення цілей у соціальній взаємодії [43].

Фрустраційно-агресивна теорія (Д. Доллард, Н. Міллер та ін.) пояснює агресію як реакцію дитини на блокування потреб. У молодшому шкільному віці це особливо актуально, оскільки дитина стикається із новими вимогами навчальної діяльності, обмеженням свободи поведінки та оцінюванням з боку дорослих. Зарубіжні дослідження також уточнюють, що агресія не є автоматичною реакцією на фрустрацію, а залежить від когнітивної інтерпретації ситуації та соціального контексту [50].

Когнітивно-орієнтовані підходи у зарубіжній психології (зокрема дослідження соціального інформаційного оброблення) підкреслюють, що агресивні діти часто демонструють викривлене сприйняття соціальних сигналів, схильність до приписування ворожих намірів іншим та імпульсивні способи реагування. Це формує стабільні патерни агресивної поведінки, які можуть закріплюватися в шкільному середовищі [44].

Сучасні дослідження також розрізняють реактивну (імпульсивну, емоційно зумовлену) та проактивну (інструментальну) агресію у дітей, що дозволяє глибше зрозуміти її функціональні особливості [23; 35]. Реактивна агресія пов'язана із емоційною відповіддю на загрозу або фрустрацію, тоді як проактивна виступає як засіб досягнення бажаного результату.

Таким чином, узагальнення українських і зарубіжних досліджень дозволяє зробити висновок, що агресивна поведінка молодших школярів є поліфакторним

явищем, у якому взаємодіють біологічні передумови, особливості соціалізації, сімейне виховання, когнітивні процеси та вплив соціального середовища. Водночас більшість учених сходяться на думці, що у молодшому шкільному віці агресія є переважно набутою поведінковою реакцією, яка піддається корекції за умови своєчасної психолого-педагогічної профілактики та створення сприятливого освітнього середовища [34].

У молодшому шкільному віці агресивність найчастіше проявляється у формі ворожості, жорстокості та демонстративної поведінки.

Хоча ворожість й агресивність часто взаємопов'язані, люди нерідко можуть перебувати у ворожих або навіть антагоністичних відносинах, але не проявляти агресії. Водночас трапляються ситуації, коли агресивна поведінка виникає без наявності ворожих почуттів, тобто шкода може завдаватися людям, до яких відсутнє негативне ставлення. Жорстокість доцільно визначати як прагнення спричинити страждання людині чи тварині, що може проявлятися через дії, бездіяльність, мовлення чи інші форми поведінки відповідного змісту [30]. Вона може мати як усвідомлений, так і несвідомий характер, реалізовуватися у конкретних вчинках, словесних висловлюваннях або навіть уявних образах тортур щодо людей чи тварин. Демонстрація виступає як показ потенційної здатності до нападу [44]. Вона може викликати страх у суперника і тим самим дозволити досягти перемоги без безпосереднього, небезпечного для обох сторін фізичного зіткнення, замінюючи його психологічним протистоянням.

У. Дубинко вивчала особливості агресивної поведінки у молодших школярів й виокремила такі її форми в повсякденному житті дітей:

1. Пасивні словесні – дитина кричить, лається.
2. Активні словесні (приховані) – насмішки, глузливий сміх, цинічні зауваження.
3. Активні словесні (прямі) – крики на дітей і дорослих.
4. Пасивні невербальні – дряпання, плювання, смикання за волосся.
5. Активні невербальні (приховані) – підставляння підніжок, прибирання стільця, штовхання, відмова допомогти;

6. Активні невербальні (прямі) – бійки, штовхання, укуси, дряпання, смикання за волосся;
7. Активні вербальні (спрямовані на особистість) – образи, самокритичне висміювання, приниження себе;
8. Активні невербальні (самоспрямовані) – гризіння нігтів, висмикування волосся, удари головою;
9. Активні словесні (спрямовані на об'єкти) – образи предметів, їх «покарання» словами;
10. Активні невербальні (спрямовані на предмети) – псування речей, їх розривання, кидання, сильне грукання дверима [4].

Аналіз наукових розвідок з проблеми детермінації агресивної поведінки у молодших школярів, дозволив виокремити низку груп чинників, що впливають на її прояв [2;15; 23; 34].

По-перше, значну роль відіграють сімейні стосунки й стиль виховання. Існує прямий зв'язок між негативним характером взаємодії в системі «батьки – дитина» та підвищеним рівнем агресивності. До основних виховних впливів, які застосовують батьки агресивних дітей, належать фізичні покарання, погрози, обмеження привілеїв, надмірні заборони, відсутність позитивного підкріплення, а також соціальна ізоляція дитини від однолітків. Таким чином, чим частіше дитина зазнає негативного ставлення та покарань, тим вищим є рівень її агресивних проявів.

По-друге, важливим чинником є порушення соціальної адаптації. Діти, які пережили зміну місця проживання, демонструють вищий рівень агресивності. При цьому матеріальний стан сім'ї не має суттєвого впливу на рівень агресивної поведінки [15].

По-третє, істотне значення має шкільна адаптація. Учні, які мають труднощі у взаєминах із однокласниками й педагогами, характеризуються підвищеною агресивністю. Також доведено, що часта зміна класних керівників негативно впливає на стабільність шкільного середовища, знижує рівень адаптації та сприяє зростанню агресивних проявів у колективі [23].

По-четверте, до чинників належать комунікативна некомпетентність й конфліктні стратегії поведінки. Діти, які у конфлікті обирають стратегію суперництва, переважно демонструють вищий рівень агресивності. Недостатній розвиток комунікативних навичок призводить до того, що у відповідь на образи чи суперечки вони частіше використовують фізичну, вербальну або непрямую агресію (крики, бійки, образи тощо) [34].

По-п'яте, суттєвий вплив мають ЗМІ й комп'ютерні ігри. Частина дітей надає перевагу фільмам із демонстрацією насильства, сценами бійок і вбивств, а значна кількість школярів обирає героями персонажів бойовиків. Більшість дітей також залучена до комп'ютерних ігор, де перемога досягається через знищення противника. Це формує толерантність до насильства й знижує емоційну чутливість до страждань інших [21].

По-шосте, важливими є індивідуально-особистісні характеристики дитини. Підвищений рівень тривожності, дратівливості, емоційна збудливість, схильність до імпульсивних реакцій та занижена самооцінка можуть виступати внутрішніми передумовами агресивної поведінки. Також прояви агресії можуть мати гендерно зумовлений характер [29].

По-сьоме, простежуються статеві (гендерні) відмінності. Переважно хлопчики частіше проявляють фізичну агресію, тоді як дівчата схильні до вербальних її форм. У конфліктних ситуаціях хлопчики переважно обирають суперництво, тоді як дівчата частіше орієнтуються на компроміс. Крім того, у хлопчиків частіше виникають конфлікти із однолітками та батьками [3].

Сучасна система виховання та вимоги дорослих до дітей часто не враховують вікових і особистісних особливостей розвитку. Це призводить до виникнення конфлікту між потребою дитини у самостійності та дорослим контролем. Молодший школяр прагне не тільки уваги, але й розуміння та довіри з боку дорослих, а також намагається зайняти певну соціальну позицію серед однолітків. Однак у дорослих часто домінує установка, що дитина має підкорятися та слухатися, що обмежує її соціальну активність [11]. У результаті

між дорослими та дітьми формується психологічний бар'єр, і частина молодших школярів для його подолання вдається до агресивних форм поведінки.

Хоча причини агресивності молодших школярів є багатофакторними, однак провідну роль відіграє сімейне виховання. Дослідники виокремлюють найтипівіші із них.

По-перше, це неадекватна реакція батьків на поведінку дитини, що не відповідає їх очікуванням або вимогам. По-друге, важливим чинником виступає дисгармонія родинних стосунків загалом, що охоплює взаємини між подружжям, між дітьми й батьками, а також між братами і сестрами. По-третє, істотне значення мають система покарань й рівень батьківського контролю. Надмірно суворі покарання сприяють формуванню високого рівня агресивності у дітей, тоді як недостатній контроль й нагляд можуть призводити до підвищення асоціальної поведінки. Нерідко в одній родині поєднуються обидва крайні стилі виховання через відсутність узгодженої педагогічної позиції батьків [13].

По-четверте, до чинників належать порушені емоційні зв'язки між батьками й дітьми або наявність міжособистісної ворожості в сім'ї. По-п'яте, негативний вплив має байдужість батьків до соціальних досягнень і успіхів дитини [28]. По-шосте, важливим є протиріччя між вимогами до поведінки дитини та реальною поведінкою самих батьків, коли дитині одночасно висуваються взаємовиключні очікування. По-сьоме, деструктивними є методи виховання, що ґрунтуються на погрозах, ультиматумах, позбавленні любові або частій ізоляції дитини, особливо у випадках, коли дорослі не проявляють співчуття чи почуття провини за такі дії [25].

Отже, агресивність дитини значною мірою формується як форма протесту проти нерозуміння із боку дорослих і незадоволення своїм становищем у групі однолітків. Водночас на її розвиток впливають і природні індивідуально-типологічні особливості, зокрема темперамент. Підвищена емоційна збудливість, сила емоційних реакцій, імпульсивність і дратівливість сприяють закріпленню відповідних рис характеру.

У стані фрустрації дитина з подібними особливостями психічної організації може шукати вихід внутрішньої напруги через конфлікти або бійки, особливо коли виникає потреба самозахисту чи задоволення власних потреб. У частини дітей участь у бійках та самоствердження через фізичну силу стають звичними моделями поведінки, що відображають норми певного соціального середовища.

Таким чином, у молодшому шкільному віці внаслідок складності та суперечливості внутрішніх і зовнішніх умов розвитку можуть виникати ситуації, що порушують гармонійний перебіг становлення особистості та створюють об'єктивні передумови для формування й прояву агресивності [3, с. 287]. Не випадково витoki агресивної поведінки молодшого школяра найчастіше пов'язані із сімейним середовищем, зокрема з характером взаємин між його членами. Негативний сімейний клімат, конфлікти, неприйняття дитини, надмірний контроль, примус, застосування покарань і атмосфера страху значною мірою сприяють формуванню агресивних реакцій. Значно рідше агресивність виникає як наслідок труднощів у взаємодії з однолітками або педагогами.

Відомо, що у молодшому шкільному віці відбувається перебудова ціннісної сфери дитини: одні орієнтири поступово замінюються іншими. Дитина прагне зайняти нову соціальну позицію, що відповідає її потребам, можливостям і рівню розвитку. У цей період особливо значущим стає соціальне визнання — потреба у схваленні, прийнятті та позитивній оцінці із боку дорослих й однолітків. Саме наявність такого визнання забезпечує формування почуття власної гідності та внутрішньої впевненості.

Відтак молодший шкільний вік є одним із ключових етапів онтогенезу, у якому закладаються основи свідомої поведінки, формуються моральні уявлення та загальні соціальні установки. Водночас цей віковий період характеризується низкою позитивних змін: зростає самостійність дитини, розширюється та ускладнюється система її взаємин із однолітками й дорослими, збагачується зміст діяльності, а також формується відповідальне ставлення до себе та інших. Все це створює сприятливі передумови для психопрофілактики та корекції поведінки молодших школярів і розвитку більш конструктивних форм соціальної взаємодії.

Висновки до першого розділу

Здійснено теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення агресивності в психологічній літературі. Встановлено, що агресивність розглядається як емоційно-поведінковий стан, який проявляється у формі афективних спалахів гніву та імпульсивних дій, спрямованих на об'єкт конфлікту, а також як відносно стійка властивість особистості, що зумовлює схильність до агресивної поведінки. Агресивність як психічний стан включає вольовий, емоційний, когнітивний вольовий компоненти. Як риса особистості вона може формуватися під впливом несприятливого соціального досвіду, вроджених чинників або психопатологічних особливостей.

З'ясовано, що агресивність у молодших школярів може проявлятися у різних формах — активній і пасивній, вербальній і невербальній, а також бути спрямованою на себе, інших осіб або предмети.

Визначено особливості детермінації дитячої агресивності, серед яких провідне місце займають сім'я, ровесники, соціальне оточення та засоби масової інформації. Діти часто переймають моделі поведінки дорослих, які демонструють агресію або нетерпимість, що призводить до сприйняття такої поведінки як соціальної норми. До основних факторів, що зумовлюють прояви агресивності у молодших школярів відносять: особливості сімейних взаємин і стилів виховання, порушення шкільної й адаптації, низький рівень комунікативної компетентності, конфліктні стратегії поведінки, вплив засобів масової інформації та комп'ютерних ігор, а також індивідуально-особистісні характеристики дітей (підвищена тривожність, дратівливість, збудливість, занижена самооцінка) і гендерні відмінності. Акцентовано увагу на значущості молодшого шкільного віку як сензитивного періоду, в якому формуються основи свідомої поведінки, моральні уявлення та соціальні установки особистості. Ефективне формування навичок позитивної взаємодії, конструктивного спілкування та мирного вирішення конфліктів можливе лише за умови цілеспрямованої психопрофілактичної роботи

психологів, педагогів та інших фахівців, які працюють із молодшими школярами. Таким чином, актуальним залишається подальше поглиблене вивчення особливостей дитячої агресивності та пошук ефективних шляхів її психопрофілактики й подолання.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1 Методи дослідження

У ході експериментального дослідження було поставлено завдання вивчити особливості прояву агресивності у молодших школярів та дослідити ефективність комплексної програми психопрофілактики агресивності молодших школярів.

Констатувальний етап дослідження передбачав вивчення агресивності молодших школярів. На формувальному етапі дослідження було передбачено впровадження психопрофілактичної програми з метою зниження агресивності молодших школярів та перевірку її ефективності.

До складу вибірки увійшли 60 учнів 2-3 класів Львівської середньої ЗОШ № 1, з них - 28 хлопців та 22 дівчат. Середній вік учасників становив 8 років. З метою визначення рівня агресивності у дітей молодшого шкільного віку було підібрано наступний комплекс психодіагностичних методик:

1. Опитувальник «Діагностика агресії» А. Басса – А. Дарки [25].
2. Методика «Кактус» [33].
3. Методика «Шкала прямої і непрямой агресії» (К. Б'єрквеста) [25].
4. Методика «Тест руки» Е. Вагнера [25].

Методика «Кактус» [33] належить до проєктивних графічних методів дослідження особистісних особливостей дитини і використовується переважно для виявлення рівня агресивності, тривожності, імпульсивності та особливостей емоційного реагування у дітей молодшого шкільного віку. Її зміст полягає у пропозиції дитині намалювати кактус у довільний спосіб, без додаткових інструкцій щодо зовнішнього вигляду рослини. Проєктивний характер методики ґрунтується на припущенні, що в умовах вільного малювання дитина несвідомо переносить на зображення власні емоційні стани, внутрішні переживання та особистісні характеристики. Аналіз малюнка здійснюється за низкою формальних і змістових показників: розмір зображення, розташування на аркуші, наявність або

відсутність колючок, їх кількість і гострота, ступінь деталізації, використання додаткових елементів (горщик, ґрунт, сонце тощо), а також загальна експресивність малюнка. Вважається, що наявність великої кількості гострих колючок, надмірно великий розмір зображення або агресивні акценти можуть свідчити про підвищений рівень внутрішньої напруженості та агресивних тенденцій, тоді як м'які, округлі форми та відсутність колючок можуть вказувати на більш спокійний емоційний стан і низький рівень агресивності.

У молодшому шкільному віці діти ще не завжди здатні повною мірою вербалізувати власні емоції та внутрішні конфлікти, тому проєктивні методи стають ефективним інструментом опосередкованої діагностики. Методика є простою у проведенні, не викликає у дітей напруження або відчуття тестування, що забезпечує природність поведінки та підвищує валідність отриманих результатів. Крім того, вона дозволяє виявити не лише явні прояви агресивності, але й приховані форми емоційної напруги, які можуть бути потенційними чинниками формування деструктивної поведінки.

У контексті психопрофілактики агресивності методика «Кактус» має важливе значення як діагностичний інструмент первинного скринінгу емоційного стану дітей, що дає змогу вчасно виявити групу ризику й розробити відповідні психокорекційні й профілактичні заходи. Вона може бути ефективно інтегрована у комплексне дослідження разом з іншими психодіагностичними методиками, що підвищує об'єктивність оцінки. Отримані результати створюють основу для індивідуалізації психопрофілактичної роботи, спрямованої на зниження рівня агресивних проявів.

Методика «Шкала прямої і непрямой агресії» К. Б'єрквеста [25] є психодіагностичним інструментом, спрямованим на вимірювання різних форм агресивної поведінки, прямої (фізичної та вербальної) і непрямой (опосередкованої, реляційної, прихованої) агресії. Її теоретичною основою є уявлення про багатовимірність агресії як соціально-психологічного феномену, що може проявлятися не лише у відкритих конфліктах і нападах, а й у завуальованих діях, спрямованих на завдання шкоди через соціальні зв'язки, маніпуляції,

ігнорування або поширення негативної інформації. Методика зазвичай реалізується у формі опитувальника, де респондент оцінює частоту власних поведінкових проявів у типових ситуаціях за шкалою ступеня вираженості. Отримані дані дозволяють кількісно визначити рівень прямої та непрямой агресії, а також здійснити порівняльний аналіз їх співвідношення в структурі поведінки особистості.

Опитувальник К. Б'єрквеста побудований на основі диференціації агресивних проявів за способом їх реалізації та містить дві основні шкали: шкалу прямої агресії та шкалу непрямой агресії.

Шкала прямої агресії спрямована на вимірювання відкритих, безпосередніх форм агресивної поведінки, які мають явний адресат і проявляються у фізичній або вербальній взаємодії. До неї відносять такі поведінкові реакції, як фізична агресія (штовхання, удари, погрози фізичного характеру), а також вербальна агресія (образи, крик, приниження, використання агресивної лексики). Дана шкала відображає рівень імпульсивної, експресивної агресії, що легко спостерігається у міжособистісних конфліктах.

Шкала непрямой агресії вимірює приховані, опосередковані форми агресивної поведінки, спрямовані на завдання шкоди іншій особі без прямого фізичного або вербального контакту. Вона включає соціально-маніпулятивні дії, такі як ігнорування, виключення з групи, поширення чуток, підбурювання інших до негативного ставлення, а також емоційне відчуження. Ця шкала дозволяє оцінити реляційну агресію, яка часто є менш помітною для дорослих, але суттєво впливає на соціально-психологічний клімат у дитячому колективі.

У сукупності обидві шкали дають змогу отримати цілісне уявлення про структуру агресивної поведінки особистості, визначити домінуючий тип агресії та співвідношення відкритих і прихованих її форм, що є особливо важливим для подальшої психопрофілактичної та корекційної роботи.

У контексті дослідження використання даної методики є обґрунтованим, оскільки вона дає змогу не лише фіксувати очевидні, експресивні форми агресії, але й виявляти приховані, соціально масковані її прояви, що досить часто

залишаються поза увагою батьків й педагогів. Це особливо важливо, оскільки у молодшому шкільному віці агресивність може проявлятися не тільки у вигляді конфліктів або фізичних дій, але й у формі виключення однолітків із спілкування, вербальних образ, прихованого суперництва або емоційного відчуження.

Застосування «Шкали прямої і непрямой агресії» у дослідженні дозволяє здійснити більш диференційовану діагностику поведінкових ризиків, визначити домінуючий тип агресивних реакцій у дітей та виявити специфіку їх соціальної взаємодії. Відтак створити підґрунтя для розробки профілактичних програм, які спрямовані на зниження як відкритої, так і прихованої агресивності, формування навичок конструктивного спілкування, емпатії та соціально прийнятних способів розв'язання конфліктів. Таким чином, методика є важливим інструментом комплексного вивчення агресивної поведінки та підвищення ефективності психопрофілактичної роботи із молодшими школярами.

Опитувальник «Діагностика агресії» А. Басса - А. Дарки [25] є найбільш поширеним психодіагностичним інструментом для вивчення різних аспектів агресивної та ворожої поведінки особистості. Методика ґрунтується на концепції, відповідно до якої агресія розглядається як багатокомпонентне явище, що включає як відкриті поведінкові реакції, так і внутрішні емоційні стани, установки та когнітивні компоненти ворожості. Опитувальник використовується для визначення рівня агресивності та структури агресивних проявів.

Структурно методика включає вісім основних шкал, кожна з яких відображає окремий компонент агресивно-ворожої поведінки. Шкала фізичної агресії діагностує схильність до використання фізичної сили у конфліктних ситуаціях. Шкала вербальної агресії відображає схильність до словесних образ, крику, погроз та негативної вербалізації. Шкала непрямой агресії характеризує опосередковані форми агресії, такі як поширення чуток, приховані дії без прямого контакту.

Шкала роздратування відображає схильність до емоційної збудливості, легкого виникнення гніву та невдоволення. Шкала негативізму характеризує опозиційну поведінку, схильність до заперечення вимог, правил і авторитетів.

Шкала образи відображає схильність до переживання несправедливості, тривалого збереження негативних емоцій та схильності до «застрягання» на образах. Шкала підозрливості діагностує схильність до недовіри, очікування ворожих дій з боку інших людей та інтерпретації їхніх дій як загрозливих. Шкала почуття провини відображає внутрішні самооцінні реакції, пов'язані з переживанням власної неправомірності, каяття та самообвинувачення.

У сукупності ці шкали дозволяють не лише визначити загальний рівень агресивності, а й здійснити якісний аналіз її структури, виявити переважаючі певних форм агресії та ворожості, а також встановити психологічні механізми їх формування. У дослідженнях психопрофілактики агресивної поведінки молодших школярів методика Басса-Дарки є особливо цінною, позаяк дає можливість комплексно оцінити як поведінкові прояви агресії, так і внутрішні емоційні передумови її виникнення, що створює підґрунтя для розробки ефективних корекційно-профілактичних програм.

Методика «Тест руки» Е. Вагнера [25] належить до проєктивних особистісних методик, спрямованих на діагностику агресивних тенденцій, особливостей соціальної взаємодії та емоційного реагування. Її теоретичною основою є положення про те, що інтерпретація невизначених візуальних стимулів дозволяє актуалізувати приховані мотиви, установки та внутрішні конфлікти особистості. Стимульний матеріал методики складається із зображень кисті руки у різних положеннях, які респондент має інтерпретувати, відповідаючи на запитання про те, що «робить» рука або яку дію вона може здійснювати. Відповіді фіксуються та аналізуються з точки зору їх змістового навантаження.

Процедура проведення передбачає пред'явлення серії карток із зображенням руки у різних позах. Дитина повинна дати спонтанну відповідь щодо можливої дії, яку виконує рука. Подальший аналіз здійснюється за категоріями, що відображають типи поведінкових тенденцій: агресія, комунікація, страх, залежність, демонстративність, активність, пасивність тощо. Особлива увага приділяється інтерпретаціям, які містять елементи насильницьких дій, руйнування, нападів або захисту, що розглядається як індикатор агресивних

тенденцій. Водночас нейтральні або соціально прийнятні відповіді свідчать про більш адаптивні форми поведінки.

Застосування «Тесту руки» у дослідженні є науково обґрунтованим, оскільки методика має високу чутливість до виявлення прихованих агресивних імпульсів, які не завжди усвідомлюються дитиною та не фіксуються у вербальних опитувальниках. У молодшому шкільному віці, коли рівень рефлексії ще недостатньо сформований, проєктивні методи є особливо ефективними для виявлення емоційних та поведінкових ризиків. У контексті психопрофілактики агресивності методика дозволяє виявити дітей із потенційною схильністю до агресивних реакцій, навіть за відсутності явних поведінкових проявів у шкільному середовищі.

2.2 Аналіз результатів дослідження

Результати дослідження емоційної сфери молодших школярів згідно методики «Кактус» (див. табл. 2.1.) свідчать про наявність виражених особливостей емоційно-поведінкового реагування, що характеризуються домінуванням низки дезадаптивних тенденцій при одночасній наявності окремих ресурсних показників. Насамперед привертає увагу високий рівень агресивності, який виявлено у 66,7% досліджуваних, що засвідчує схильність значної частини дітей до імпульсивного реагування, конфліктності та недостатнього контролю емоційних проявів у соціальних ситуаціях

Результати дослідження емоційної сфери молодших школярів згідно методики «Кактус»

Шкали	Не виявлено ознак	Виявлено ознаки
Агресивність	33,3%	66,7%
Імпульсивність	16,7%	82,3%
Егоцентризм	3,3%	96,7%
Залежність	20,0%	80,0%
Демонстративність	3,3%	96,7%
Скритність	90,0%	10,0%
Оптимізм	13,3%	86,7%
Тривога	56,7%	43,3%
Жіночність	60,0%	40,0%
Прагнення до домашнього захисту	53,3%	46,7%
Прагнення до самотності	63,3%	36,7%

Ще більш вираженими є показники імпульсивності (82,3%), що вказує на труднощі саморегуляції поведінки, швидкість реакцій без попереднього обдумування та знижену здатність до гальмування емоційних імпульсів. Це поєднання агресивності та імпульсивності може формувати підвищений ризик порушень соціальної адаптації у шкільному середовищі.

Особливо високими є показники егоцентризму (96,7%) та демонстративності (96,7%), що підкреслює виражену орієнтацію дітей на власні потреби, потребу у визнанні, увазі з боку дорослих та однолітків, а також прагнення до самопрезентації. Такі результати можуть відображати вікові особливості учнів, проте їх надмірна вираженість може ускладнювати формування навичок співпраці, емпатії та групової взаємодії.

Високі показники залежності (80,0%) свідчать про потребу дітей у підтримці, схваленні та зовнішньому контролі з боку значущих дорослих, що є типовим для даного вікового періоду, однак у поєднанні з високою імпульсивністю може говорити про недостатню сформованість самостійності та внутрішньої регуляції поведінки.

Позитивним ресурсним показником виступає високий рівень оптимізму (86,7%), що говорить про загалом позитивне емоційне сприйняття реальності, віру в успішність власних дій й здатність долати труднощі. Водночас підвищений рівень тривожності у 43,3% учнів, може указувати на емоційну напруженість, внутрішні переживання та нестабільність емоційного стану частини вибірки.

Низькі показники скритності (90,0% не виявлено ознак) свідчать про відкритість більшості дітей, емоційну експресивність та схильність до зовнішнього вираження переживань, що є характерним для молодших школярів, однак у поєднанні з імпульсивністю може посилювати ризик конфліктних реакцій.

Щодо додаткових характеристик, прагнення домашнього захисту зафіксовано у 46,7% учнів, що відображає потребу в емоційній безпеці та підтримці сім'ї як базового ресурсу стабілізації психоемоційного стану. Прагнення до самотності (36,7%) можна трактувати як втому від соціальної взаємодії, а також і як прояви внутрішньої тривожності чи труднощі у налагодженні контактів.

Отже, результати свідчать про переважання у молодших школярів імпульсивно-егоцентричних тенденцій у поєднанні із високою емоційною відкритістю та потребою у соціальному визнанні. Водночас наявність підвищеної тривожності у частини вибірки та залежності від дорослих актуалізує необхідність психопрофілактичної роботи, спрямованої на зниження імпульсивності, розвиток емоційної саморегуляції, зниження імпульсивності, формування навичок конструктивної взаємодії та підвищення рівня психологічної безпеки дітей у шкільному середовищі.

Результати за методикою «Шкала прямої та непрямой агресії» (див. табл. 2.2.) свідчать про переважання у вибірці молодших школярів високого рівня агресивних проявів різних модальностей, що вказує на виражену емоційно-поведінкову напруженість та недостатній рівень сформованості навичок конструктивного самовираження.

Таблиця 2.2

Результати дослідження згідно методики

«Шкала прямої та непрямой агресії»

Шкали	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Фізична агресія	60,0%	30,0%	10,0%
Вербальна агресія	63,3%	23,3%	13,3%
Непряма агресія	56,7%	26,7%	16,7%

Зокрема, за шкалою фізичної агресії встановлено, що 60,0% дітей мають високий рівень її прояву, 30,0% – середній та 10,0% – низький. Тобто, значна частка дітей схильна до використання фізичних дій у ситуаціях фрустрації або конфлікту, що може проявлятися у штовханні, бійках, руйнівних діях щодо предметів або імпульсивних реакціях у міжособистісній взаємодії. Такий розподіл показників відображає недостатню сформованість самоконтролю та регуляції поведінки у стресових ситуаціях.

Аналогічно високі показники виявлено за шкалою вербальної агресії: 63,3% учнів продемонстрували високий рівень, 23,3% – середній і 13,3% – низький, що говорить про схильність значної частини дітей до використання словесних форм агресії, таких як образи, погрози, крик або принизливі висловлювання. Високий рівень вербальної агресії може бути відображенням як емоційної імпульсивності, так і недостатнього розвитку комунікативних навичок конструктивного вираження незадоволення.

Щодо непрямой агресії, у 56,7% дітей встановлено високий рівень її прояву, 26,7% – середній і 16,7% – низький. Тобто, значна частина молодших школярів використовує опосередковані форми агресивної поведінки, такі як плітки, ігнорування, приховане саботування або непряме завдання шкоди.

Отже, у молодших школярів домінують високі показники як прямої (фізичної та вербальної), так і непрямой агресії. Це засвідчує загальну тенденцію до агресивного реагування на фрустраційні ситуації та недостатній рівень сформованості навичок емоційної саморегуляції, емпатії та конструктивної взаємодії. Виявлені особливості актуалізують необхідність впровадження

психопрофілактичних і корекційних заходів, спрямованих на зниження рівня агресивності, розвиток соціально прийнятних способів вираження емоцій та формування позитивних моделей поведінки в умовах шкільного середовища.

Результати діагностики за методикою Басса–Дарки, представлені у табл. 2.3, дозволили оцінити особливості проявів агресивної поведінки та емоційної дезадаптації у молодших школярів. Аналіз структури показників свідчить про переважання середнього та високого рівнів за більшістю шкал, що може вказувати на емоційну нестабільність, підвищену чутливість до фрустрації та недостатній розвиток навичок саморегуляції у частини молодших школярів. Водночас наявність групи з низькими показниками за окремими шкалами підтверджує існування адаптивного потенціалу та різного рівня сформованості емоційно-поведінкової сфери в межах вибірки.

Таблиця 2.3

Результати дослідження проявів агресивної поведінки молодших школярів за шкалами методики Басса–Дарки

Шкали агресії	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Фізична агресія	42%	38%	20%
Вербальна агресія	45%	35%	20%
Непряма агресія	40%	37%	23%
Роздратування	48%	34%	18%
Негативізм	38%	40%	22%
Образа	41%	36%	23%
Підозрілість	35%	39%	26%
Почуття провини	30%	42%	28%

Результати дослідження проявів агресивної поведінки молодших школярів за методикою Басса-Дарки свідчать про наявність виражених особливостей емоційно-поведінкової сфери, що характеризуються переважанням середнього та високого рівнів агресивних проявів за більшістю шкал. Це говорить про підвищену чутливість до фрустраційних ситуацій, загальну емоційну напруженість й недостатній рівень сформованості навичок саморегуляції у частини дітей.

Найбільш виражені показники зафіксовано за шкалою роздратування, де 48% учнів мають високий рівень, 34% – середній і лише 18% – низький. Це свідчить про те, що значна частина молодших школярів схильна до швидкого виникнення емоційного напруження, дратівливості та труднощів у контролі афективних реакцій. Така тенденція може виступати базовим емоційним фоном для подальших агресивних проявів.

Високі показники також виявлено за шкалами вербальної (45%) та фізичної агресії (42%). Тобто, можемо говорити про схильність значної частини дітей до відкритих форм агресивної поведінки, що проявляються як у словесних образах, крику, погрозах, так і у фізичних діях. Подібне поєднання форм агресії вказує на недостатню сформованість соціально-прийнятних способів вираження негативних емоцій та низький рівень контролю поведінкових імпульсів.

Непряма агресія (40% високий рівень) свідчить про наявність у значної частини учнів прихованих форм ворожості, таких як ігнорування, поширення негативних оцінок або непряме створення конфліктних ситуацій. Це може вказувати на поступове формування більш соціально маскованих стратегій агресивної поведінки, які не завжди легко виявляються у шкільному середовищі.

Показники негативізму демонструють більш рівномірний розподіл (38% високий, 40% середній, 22% низький рівень), тобто ситуативний характер опозиційної поведінки. У багатьох дітей вона проявляється як реакція на обмеження, вимоги дорослих або навчальні труднощі, але не завжди має стійкий характер.

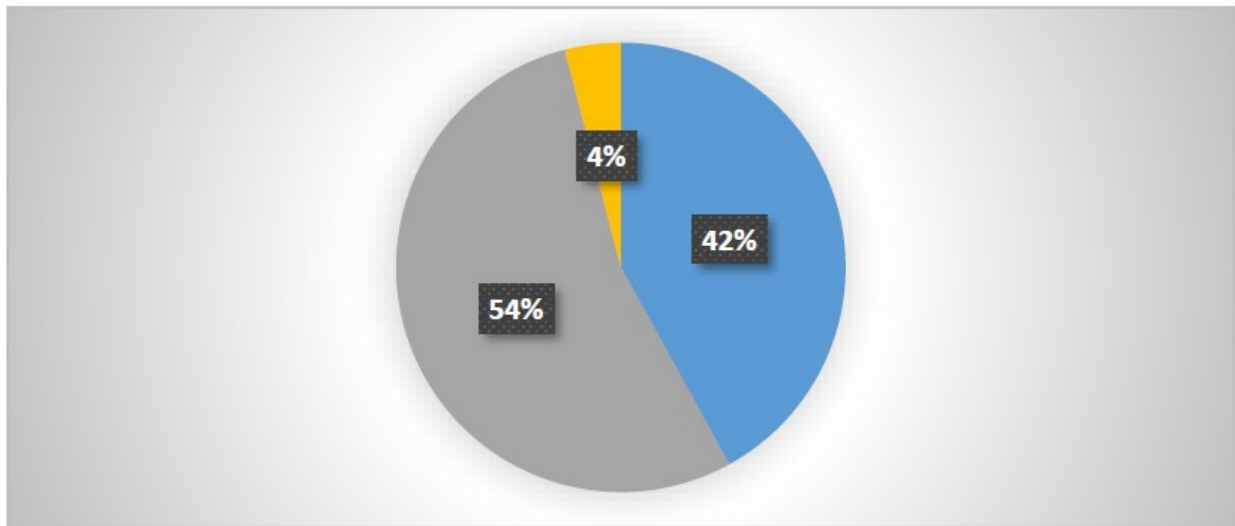
Щодо образи, 41% учнів мають високий рівень, тобто підвищену емоційну вразливість, схильність до тривалого переживання негативних емоцій у відповідь на соціальні взаємодії. Це може ускладнювати міжособистісні стосунки та сприяти накопиченню внутрішнього напруження.

Підозрілість має відносно нижчі показники високого рівня (35%), однак значна частка середнього рівня (39%) свідчить про нестійке сприйняття соціального оточення, схильність до настороженості та інтерпретації дій інших як потенційно загрозливих.

Найбільш адаптивні показники зафіксовано за шкалою почуття провини, де переважає середній (42%) та низький рівні (28%), що можемо трактувати як часткове усвідомлення власних помилок і соціальних норм, однак у частини дітей механізми моральної саморегуляції ще недостатньо сформовані.

Отже, у вибірці молодших школярів домінують емоційні стани, пов'язані із роздратуванням, вербальною та фізичною агресією, а також емоційною вразливістю, що засвідчує недостатній розвиток емоційної регуляції, навичок самоконтролю, конструктивного вирішення конфліктів. Водночас наявність значної частки учнів із середніми й низькими показниками за окремими шкалами вказує на потенціал для психокорекційної роботи та формування більш адаптивних моделей поведінки. Отримані дані актуалізують необхідність системної психопрофілактики агресивної поведінки у молодшому шкільному віці.

Результати дослідження індексу ворожості за методикою Басса–Дарки свідчать про переважання у вибірці молодших школярів підвищеного рівня негативного емоційного налаштування та агресивної готовності до взаємодії з оточенням (див. рис.2.1.). Зокрема, високий рівень ворожості виявлено у 54% учнів, що підкреслює домінування у значної частини дітей тенденції до сприйняття соціального середовища як потенційно загрозливого або несприятливого. Такі школярі частіше демонструють настороженість, підвищену чутливість до критики, схильність до негативної інтерпретації дій інших та емоційні реакції у вигляді роздратування або образи. Подібні прояви можуть суттєво ускладнювати процес міжособистісної взаємодії та адаптації у шкільному колективі.

- -високий рівень -54 %;
- - середній рівень - 42 %
- -низький рівень - 4%

Рис. 2.1. Результати дослідження індексу ворожості молодших школярів за методикою Басса-Дарки

Середній рівень ворожості зафіксовано у 42% учнів, що говорить про ситуативний характер негативних емоційних реакцій. У цієї групи дітей ворожість не є стабільною особистісною рисою, однак може проявлятися у відповідь на фруструючі ситуації, конфлікти або навчальні труднощі. Це можна трактувати як нестійкість емоційної регуляції та залежність поведінкових реакцій від зовнішніх обставин, при цьому зберігається потенціал для корекції емоційного реагування за умови цілеспрямованого педагогічного та психологічного впливу.

Низький рівень ворожості виявлено лише у 4% учнів, що засвідчує існування незначної частки дітей із відносно стабільним емоційним станом, позитивним або нейтральним ставленням до оточення та низькою схильністю до агресивного сприйняття соціальних ситуацій. Такі результати можуть розглядатися як показник емоційного благополуччя та адаптивності, однак їх мінімальна представленість у вибірці підкреслює загальну тенденцію до підвищеної емоційної напруженості серед молодших школярів.

Отже, у більшості досліджуваних учнів переважає високий й середній рівень ворожості, що говорить про наявність емоційної напруженості, підвищеної чутливості до соціальних взаємодій та недостатньо сформованих механізмів

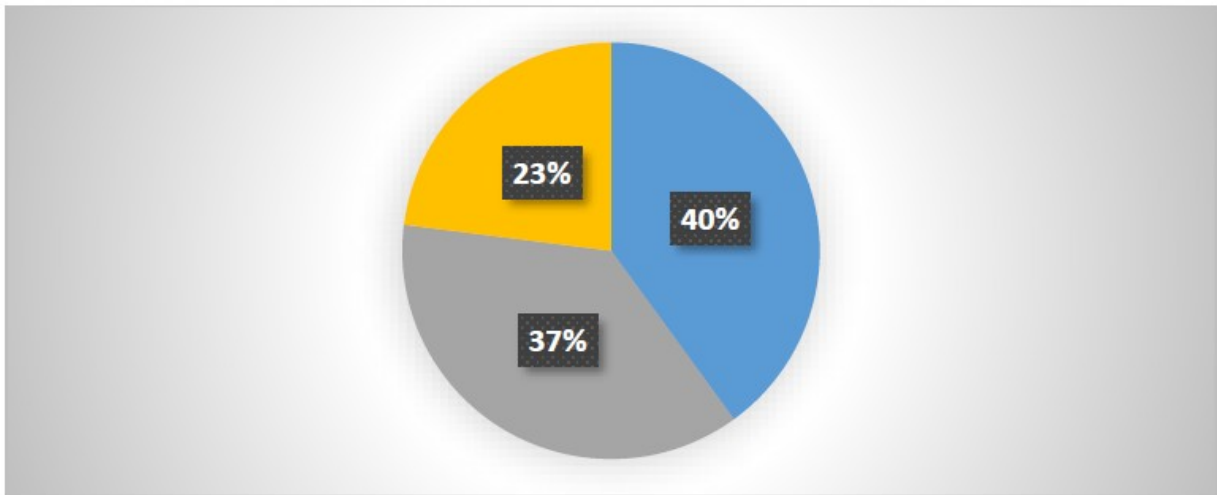
психологічної захищеності. Це може бути зумовлено як віковими особливостями емоційного розвитку, так і впливом соціально-педагогічних чинників.

Згідно індексу агресивності нами виявлено три рівні агресивних реакцій молодших школярів (див. рис. 2.2).

Результати вивчення індексу агресивності молодших школярів свідчать про неоднорідний розподіл рівнів агресивних реакцій у вибірці та наявність у значної частини учнів підвищеної схильності до агресивного реагування. Зокрема, високий рівень агресивності виявлено у 40% респондентів, що може вказувати на виражену тенденцію до імпульсивних, емоційно насичених та потенційно деструктивних реакцій у ситуаціях фрустрації або міжособистісних конфліктів.

Для цієї групи характерні труднощі самоконтролю, підвищена дратівливість, схильність до використання як вербальних, так і фізичних форм агресії, що ускладнює їх соціальну адаптацію у шкільному середовищі.

Середній рівень агресивності зафіксовано у 37% учнів, тобто агресія не у цій групі є стійкою особистісною рисою, однак може виникати як реакція на стресові або конфліктні ситуації. Такі діти частіше демонструють здатність до саморегуляції та пошуку конструктивних способів вирішення проблем, хоча їх емоційна стабільність ще залишається недостатньо сформованою. Низький рівень агресивності виявлено у 23% молодших школярів, що говорить про відносно-стабільний емоційний стан, низьку схильність до агресивного реагування та переважання конструктивних моделей поведінки. Такі діти зазвичай краще контролюють власні емоції, більш схильні до співпраці та мирного вирішення конфліктів, що позитивно впливає на соціальну адаптацію і їх взаємодію із однолітками й дорослими.

- -високий рівень -40 %;
- - середній рівень - 37 %
- -низький рівень - 23%

Рис. 2.2. Результати дослідження індексу агресивності молодших школярів за методикою Басса-Дарки

Отже, що у вибірці переважають середній і високий рівні агресивності (77% у сукупності), що засвідчує наявність достатньо виражених емоційно-поведінкових труднощів у значної частини молодших школярів. Це може бути пов'язано як віковими особливостями емоційної регуляції, недостатньо сформованими навичками самоконтролю, а також впливом соціального середовища.

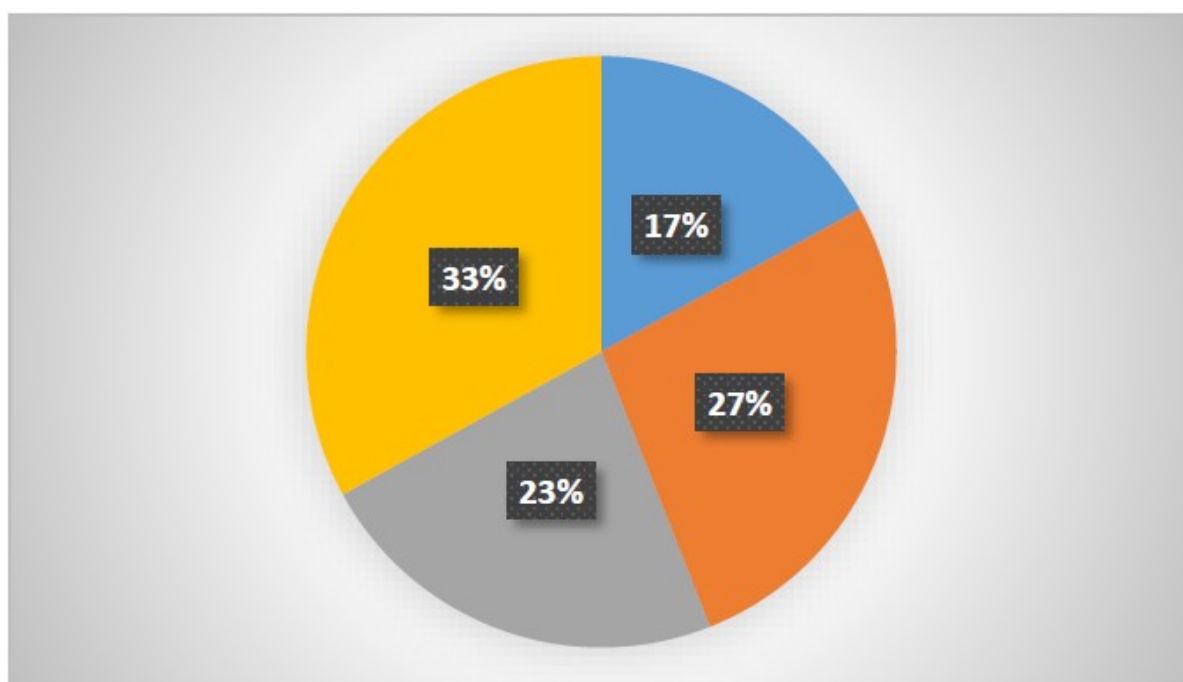
Результати дослідження за методикою «Тест руки» Е. Вагнера свідчать про наявність у молодших школярів різних рівнів агресивності, що відображає неоднорідність емоційно-поведінкових реакцій та різний ступінь сформованості саморегуляції (див. рис. 2.3). Зокрема, високий рівень агресивності встановлено у 33% учнів, тобто значна частка дітей має виражену схильність до агресивних реакцій, імпульсивності та потенційної готовності до конфліктної взаємодії. Такі учні можуть демонструвати підвищену емоційну збудливість, труднощі у контролі поведінки та реакції у ситуаціях фрустрації.

Підвищений рівень агресивності зафіксовано у 17% досліджуваних, що може вказувати на тенденцію до підсилення агресивних проявів у певних

ситуаціях, однак без їх стабільного характеру. Для цієї групи дітей характерна ситуативна агресивність, яка може виникати під впливом зовнішніх факторів, стресу або міжособистісних конфліктів.

Середній рівень агресивності виявлено у 23% респондентів, що говорить про помірну вираженість агресивних реакцій, які, як правило, не мають системного характеру та можуть коригуватися за умови відповідного педагогічного та психологічного впливу. Такі діти здатні до часткової саморегуляції та використання більш конструктивних способів взаємодії.

Низький рівень зафіксовано у 27% молодших школярів, що характеризує їх як емоційно більш стабільних, схильних до мирного вирішення конфліктів і конструктивної взаємодії з оточенням. Ця група демонструє більш розвинені навички самоконтролю та соціально прийнятної поведінки.

- -середній рівень агресивності;
- -низький рівень агресивності;
- -підвищений рівень агресивності;
- -високий рівень агресивності.

Рис. 2.2. Результати дослідження агресивності молодших школярів за методикою «Текст руки»

Відтак, можна констатувати, що у вибірці переважають середній, підвищений та високий рівні агресивності, що в сукупності становить 73% досліджуваних. Тобто значна частина молодших школярів є емоційно-нестабільними та мають недостатньо сформовані механізми саморегуляції поведінки. Водночас наявність групи із низьким рівнем агресивності вказує на існування позитивного адаптаційного потенціалу. Отримані дані підкреслюють необхідність системної психопрофілактичної та корекційної роботи, спрямованої на зниження рівня агресивності, розвиток емоційної саморегуляції. Особливо важливою є психопрофілактична робота, спрямована на зниження рівня ворожості, розвиток емоційної стійкості, формування довірливого ставлення до оточення та конструктивних способів взаємодії у молодшому шкільному віці.

Результати кореляційного аналізу Пірсона дозволили виявити структурні взаємозв'язки між показниками агресивності, емоційної сфери та особистісних характеристик молодших школярів і свідчать про цілісну, внутрішньо узгоджену систему проявів агресивної поведінки.

Передусім встановлено наявність сильних позитивних кореляцій між загальним рівнем агресивності (за методикою «Кактус») та інтегральним показником агресії за Басса–Дарки ($r = 0.76$), а також із фізичною, вербальною та непрямую агресією. Результати методики «Кактус» узгоджуються із опитувальними шкалами та відображають реальний рівень агресивних тенденцій у поведінці дітей. Таким чином, агресивність у молодшому шкільному віці виступає інтегрованим особистісним утворенням, яке проявляється одночасно на емоційно-когнітивному й поведінковому рівнях.

Високі позитивні кореляції між імпульсивністю та всіма видами агресії (з фізичною агресією, вербальною, непрямую, загальною агресивністю) свідчать про те, що імпульсивність є одним із ключових психологічних механізмів формування агресивної поведінки. У дітей із недостатнім рівнем самоконтролю агресивні реакції виникають швидко, без усвідомленої регуляції, що особливо проявляється у фізичних і вербальних формах.

Таблиця 2.3

Результати кореляційного аналізу Пірсона (r)

	Загал ьна агрес ивніс ть (Какт ус)	Імпульс ивність	Фізи чна агрес ія	Верб альн а агрес ія	Непря ма агресія	Агресі я (Басс- Дарки)	Скрит ність	Трив ога	Опти мізм
Загальна агресивні сть (Кактус)	1.00	0.72**	0.78**	0.66**	0.61**	0.76**	-0.42	0.55**	-0.48
Імпульси вність	0.72**	1.00	0.67**	0.69**	0.64**	0.77**	-0.45	0.60**	-0.50*
Фізична агресія	0.78**	0.67**	1.00	0.68**	0.52**	0.73**	-0.58**	0.44*	-0.46*
Вербальн а агресія	0.66**	0.69**	0.68**	1.00	0.68**	0.71**	-0.41*	0.57**	-0.49*
Непряма агресія	0.61**	0.64**	0.52	0.68**	1.00	0.69**	0.63**	0.62**	-0.54**
Агресія (Басс- Дарки)	0.76**	0.77**	0.73**	0.71**	0.69**	1.00	-0.47*	0.59**	-0.52**
Скритніс ть	-0.42*	-0.45*	-0.58*	-0.41*	0.63**	-0.47*	1.00	0.56**	0.38*
Тривога	0.55**	0.60**	0.44	0.57**	0.62**	0.59**	0.56**	1.00	-0.44*
Оптимі зм	-0.48*	-0.50**	-0.46	-0.49	-0.54	-0.52	0.38*	-0.44*	1.00

Примітка: ** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$

Високі позитивні кореляції між імпульсивністю та всіма видами агресії (з фізичною агресією, вербальною, непрямую, загальною агресивністю) свідчать про те, що імпульсивність є одним із важливих механізмів формування агресивної поведінки. У дітей із недостатнім рівнем самоконтролю агресивні реакції виникають швидко, без усвідомленої регуляції, що особливо проявляється у фізичних і вербальних формах.

Фізична агресія демонструє сильний зв'язок із загальним індексом агресії за Басса-Дарки, що підтверджує її центральну роль у структурі агресивності молодших школярів. Водночас вона має помірні позитивні зв'язки з тривожністю ($r = 0.44$) та негативні зі скритністю ($r = -0.58$). Тобто, більш тривожні діти іноді компенсують внутрішнє напруження відкритими агресивними реакціями, тоді як скритніші схильні пригнічувати прямі прояви агресії.

Вербальна агресія має помірно високі позитивні кореляції з імпульсивністю ($r = 0.69$), тривогою ($r = 0.57$) та непрямую агресією ($r = 0.68$), що дозволяє припустити її опосередкований характер. Вона часто виступає соціально-прийнятнішою формою розрядки емоційної напруги, особливо у дітей, які вже частково контролюють поведінкові імпульси.

Непряма агресія демонструє специфічний профіль зв'язків: позитивно корелює зі скритністю ($r = 0.63$), тривогою ($r = 0.62$) та оптимізмом у слабкому негативному напрямі ($r = -0.54$). Учні із підвищеною схильністю до прихованості та емоційної напруги частіше використовують непрямі форми агресії (ігнорування, маніпуляції, соціальне відсторонення), уникаючи відкритих конфліктів.

Особливої уваги заслуговує зв'язок скритності з іншими показниками. Вона має негативні кореляції з фізичною ($r = -0.58$), вербальною ($r = -0.41$), загальною агресивністю ($r = -0.42$) та агресією за Басса–Дарки ($r = -0.47$), але позитивно пов'язана з непрямую агресією ($r = 0.63$) і тривогою ($r = 0.56$). Це дозволяє зробити висновок: чим більше дитина схильна до внутрішнього стримування емоцій, тим менше вона проявляє відкриту агресію, але тим більше — приховані її форми.

Тривожність має стабільні позитивні зв'язки з усіма видами агресії (від $r = 0.44$ до $r = 0.62$), що підкреслює її роль як емоційного фону агресивної поведінки. Підвищений рівень тривоги створює внутрішню напругу, яка може трансформуватися як у пряму, так і в непрямую агресію залежно від індивідуальних особливостей дитини.

Оптимізм, навпаки, виступає захисним фактором і демонструє стабільні негативні кореляції з усіма показниками агресії (від $r = -0.44$ до $r = -0.54$). Це свідчить про те, що позитивне емоційне сприйняття світу та ситуацій знижує ймовірність агресивних реакцій і сприяє більш адаптивним способам поведінки у міжособистісних взаємодіях.

Таким чином, агресивність молодших школярів має багатокомпонентну структуру, в якій центральну роль відіграють імпульсивність і емоційна напруга. Водночас різні форми агресії (непряма, фізична, вербальна) не існують

ізолювано, а взаємопов'язані між собою та із особистісними характеристиками дитини. Отримані результати підтверджують необхідність комплексного підходу до психопрофілактики агресивної поведінки, який має враховувати як емоційні стани, так і особистісні особливості молодших школярів.

Висновки до другого розділу

Результати констатувального етапу дослідження свідчать про переважання у молодших школярів імпульсивно-егоцентричних тенденцій у поєднанні із високою емоційною відкритістю та потребою у соціальному визнанні. Вибірка характеризується домінуванням середнього, підвищеного та високого рівня агресивності, що в сукупності становить 73% досліджуваних. Тобто значна частина молодших школярів є емоційно-нестабільними та мають недостатньо сформовані механізми саморегуляції поведінки. У молодших школярів також домінують високі показники як прямої (фізичної та вербальної), так і непрямой агресії. Це засвідчує загальну тенденцію до агресивного реагування на фрустраційні ситуації та недостатній рівень сформованості навичок емоційної саморегуляції, емпатії та конструктивної взаємодії.

У більшості досліджуваних учнів переважає високий й середній рівень ворожості, що говорить про наявність емоційної напруженості, підвищеної чутливості до соціальних взаємодій та недостатньо сформованих механізмів психологічної захищеності. Результати вивчення індексу агресивності молодших школярів свідчать про неоднорідний розподіл рівнів агресивних реакцій у вибірці та наявність у значної частини учнів підвищеної схильності до агресивного реагування, що може бути зумовлено як віковими особливостями емоційного розвитку, так і впливом соціально-педагогічних чинників.

Результати кореляційного аналізу Пірсона дозволили виявити структурні взаємозв'язки між показниками агресивності, емоційної сфери та особистісних характеристик молодших школярів. Агресивність молодших школярів має багатокомпонентну структуру, в якій центральну роль відіграють імпульсивність і

емоційна напруга. Водночас різні форми агресії (непряма, фізична, вербальна) не існують ізольовано, а взаємопов'язані між собою та із особистісними характеристиками дитини

Отримані результати констатувального етапу дослідження підкреслюють необхідність системної психопрофілактичної та корекційної роботи, спрямованої на зниження рівня агресивності, розвиток емоційної саморегуляції. Особливо важливою є психопрофілактична робота, спрямована на зниження ворожості, імпульсивності, розвиток емоційної саморегуляції формування довірливого ставлення до оточення та конструктивних способів взаємодії у молодшому шкільному віці.

Розділ 3

ШЛЯХИ ПСИХОПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

3.1 Основні напрямки психопрофілактики агресивної поведінки молодших школярів

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях психопрофілактика агресивної поведінки молодших школярів розглядається як комплексна проблема, що потребує багаторівневого підходу та врахування сімейних, освітніх і соціальних чинників розвитку дитини.

Зіткнення дорослих із проявами дитячої агресивної поведінки часто викликає у них розгубленість. Водночас жорстокість, впертість або непослух дитини не завжди свідчать про наявність психічних порушень, адже нерідко це є результатом того, що дитина просто не володіє соціально прийнятними способами поведінки. У таких випадках завдання дорослих полягає в тому, щоб надати дитині необхідну підтримку та навчити її конструктивних форм взаємодії.

У «Соціологічному енциклопедичному словнику» поняття «профілактика» трактується як певна система заходів, спрямованих на збереження здоров'я, запобігання виникненню та поширенню захворювань, покращення фізичного розвитку населення, підтримання працездатності та забезпечення довголіття [36]. Профілактика агресивності визначається як комплекс дій, спрямованих на своєчасне виявлення та запобігання проявам агресивної поведінки. Психологічна профілактика розглядається як діяльність, спрямована на запобігання можливим труднощам у психічному й особистісному розвитку дітей, на створення сприятливих психологічних умов для їх гармонійного розвитку [28].

Соціально-психологічна профілактика є системою заходів, орієнтованих на виявлення й попередження явищ дезадаптації учнів і вихованців в освітньому середовищі, що передбачає відповідну розробку та реалізацію психопрофілактичних програм [20].

Профілактика та попередження агресивності у молодших школярів є не лише соціально важливим, а й психологічно необхідним завданням. Рання профілактика здійснюється за наступними основними напрямками:

- виявлення негативних чинників і деструктивних впливів найближчого оточення, що спричиняють формування агресивності, та їх своєчасне усунення;
- рання діагностика агресивних проявів у поведінці дітей і застосування диференційованого підходу до вибору профілактичних заходів [29].

Провідна роль у профілактиці проявів агресивної поведінки молодших школярів належить батькам і родині, однак значне місце в цьому процесі займають також педагоги та психологи.

З огляду на те, що розвиток дитини відбувається у діяльності, а також на її природне прагнення до самоствердження, дуже важливо залучати її до таких видів діяльності, які відповідають інтересам дорослих, але водночас дають можливість дитині проявити себе й відчути власну значущість на рівні дорослих [39].

Н. Білоцерківець виокремлює соціально визнану й соціально схвальну діяльність. Психологічний зміст такої діяльності полягає у тому, що, беручи в ній участь, дитина фактично включається у життя суспільства, займає певну соціальну позицію й закріплює свій новий статус серед дорослих і однолітків. У процесі такої діяльності молодший школяр усвідомлює себе й сприймає себе рівноправним членом суспільства [4].

Така діяльність створює для школяра умови для розвитку самосвідомості та формування норм його життєдіяльності. Водночас базові принципи, організаційні форми й методи реалізації подібної діяльності потребують істотного коригування у випадку залучення дітей із підвищеною агресивністю. У таких умовах особливо важливо вибудовувати чітко структуровану систему діяльності, яка передбачає жорстко регламентовані правила, визначений порядок дій та постійний контроль із боку дорослих.

Однією з умов запобігання формуванню агресивності є розвиток мотивації прихильності. Завдяки цьому дитина поступово навчається орієнтуватися на

схвалення з боку оточення. Як вторинний механізм підкріплення така прихильність сприяє кращій адаптації дитини до обмежень й соціальних норм [7].

Водночас ігнорування агресивної поведінки молодших школярів як засобу її подолання є малоефективним, позаяк може мати негативні наслідки та сприяти закріпленню агресії як сталої форми поведінки. У разі відсутності реакції із боку батьків дитина часто отримує підкріплення своєї поведінки в іншому соціальному середовищі, зокрема серед однолітків [12].

Застосування покарань також розглядається як один із можливих способів профілактики агресивності, однак воно не гарантує повного усунення агресивних реакцій. Часто такі реакції лише пригнічуються і можуть проявитися знову в ситуаціях, де контроль або загроза покарання є менш вираженими [35].

Ефективна профілактика агресивної поведінки передбачає навчання дітей навичкам конструктивного спілкування, взаємодії із іншими й пошуку мирних способів вирішення конфліктів [3]. Важливу роль у цьому процесі відіграє також формування навичок спільної діяльності, які діти набувають, зокрема, в умовах шкільного навчання [21].

У психопрофілактичній роботі ефективно застосовують метод дискусії, яка є способом обговорення суперечливих питань, у результаті чого може бути досягнуто спільне рішення, глибше розуміння проблеми або формування нового погляду на неї. Оскільки дискусія ґрунтується на спілкуванні, вона є особливо значущою в молодшому шкільному віці, коли комунікативна діяльність виступає провідною. Цей метод є дієвим для засвоєння інформації, осмислення проблемних ситуацій та формування ціннісних орієнтацій [6].

Важливим психопрофілактичним інструментом є ігрові вправи, інтерактивна гра. Результатом ефективно-організованої інтерактивної гри можуть стати зміни у сприйнятті учнів, інсайт й швидке переосмислення наявної проблеми чи її вирішення.

Метод арттерапії є також ефективним у профілактичній роботі. Його мета полягає в опрацюванні внутрішніх переживань людини, що ускладнюють її емоційне благополуччя та взаємодію з оточенням. Насамперед ідеться про такі

стани, як тривога, страх, образа, невпевненість у собі, психологічна скутість, нерішучість у спілкуванні, труднощі із самозахистом, а також недостатній контроль над власними емоційними реакціями [18].

Ігровий простір, художні матеріали та створені образи виступають засобами психічної проекції для учасників. Завдяки цьому відбувається перенесення внутрішніх, зокрема руйнівних або саморуйнівних тенденцій і почуттів у творчі продукти. Такий процес дає змогу певною мірою дистанціюватися від них, що сприяє формуванню контролю над власними емоційними станами. Крім того, ці переживання стають доступними для аналізу та усвідомлення [35]. Сам процес творчої діяльності сприяє зниженню психоемоційної напруги, що є особливо важливим для дітей, що мають труднощі із вербалізацією переживань, не можуть чітко описати внутрішні конфлікти чи обмежені у вираженні емоцій через недостатній словниковий запас [5].

Аналіз наукових праць показує, що більшість дослідників наголошують на провідній ролі сім'ї у попередженні агресивних проявів [3; 20; 25]. Встановлено, що профілактика є найбільш ефективною тоді, коли в сім'ї формується емоційно тепла, підтримувальна атмосфера, а виховні стратегії базуються на прийнятті дитини, послідовності вимог і відмові від фізичних та психологічних покарань. Науковці підкреслюють, що зниження рівня сімейних конфліктів і гармонізація стосунків «батьки – дитина» є ключовим профілактичним фактором, який запобігає формуванню агресивних моделей поведінки [11].

У педагогічному контексті значна увага приділяється ролі школи як середовища соціалізації. Дослідники зазначають, що профілактика агресії у молодших школярів має інтегруватися в освітній процес і реалізовуватися через формування позитивного психологічного клімату у класі, розвиток навичок співпраці, емпатії та конструктивного спілкування. Важливим напрямом є також стабільність педагогічного впливу, оскільки часта зміна вчителів або авторитарний стиль взаємодії може підвищувати рівень тривожності й агресивності дітей [9].

Окремий блок досліджень присвячений розвитку соціально-комунікативних навичок як засобу профілактики. Вчені наголошують, що формування у дітей уміння вирішувати конфлікти мирним шляхом, розвиток навичок самоконтролю та емоційної регуляції значно знижують ризик агресивних проявів. У цьому контексті ефективними вважаються тренінгові програми, рольові ігри, казкотерапія, арт-терапія та інші інтерактивні методи, що сприяють емоційному розвантаженню та усвідомленню власної поведінки [7; 4].

Важливим напрямом профілактики, який підкреслюється у сучасних дослідженнях, є робота з інформаційним середовищем дитини. Науковці звертають увагу на негативний вплив медіаконтенту, що містить сцени насильства, а також на комп'ютерні ігри агресивного змісту [9]. Тому профілактичні заходи включають медіаосвіту, формування критичного мислення та контроль за змістом інформації, яку споживає дитина.

Окремо виділяється особистісно-орієнтований підхід, у межах якого профілактика спрямована на розвиток емоційної стійкості, самооцінки й навичок саморегуляції. Дослідження підтверджують, що підвищення рівня психологічної захищеності дитини, розвиток упевненості в собі й зниження тривожності виступають важливими внутрішніми ресурсами запобігання агресивній поведінці [21].

Узагальнюючи результати наукових досліджень, можемо виділити наступні напрями профілактики агресивної поведінки молодших школярів:

- гармонізація сімейних стосунків і підвищення педагогічної компетентності батьків;
- створення позитивного психологічного клімату в шкільному середовищі;
- розвиток ЕІ та комунікативних навичок;
- використання психолого-педагогічних технологій (ігрових, арт- та казкотерапевтичних методів);
- обмеження впливу агресивного медіаконтенту;
- формування особистісних ресурсів дитини (самооцінка, самоконтроль, стресостійкість).

Таким чином, сучасна наука розглядає профілактику агресивної поведінки як системний процес, що охоплює сім'ю, школу та індивідуальний розвиток дитини, і базується на створенні умов для гармонійної соціалізації молодшого школяра.

3.2 Програма психопрофілактики агресивності молодших школярів

Формувальний етап дослідження передбачав впровадження комплексної психопрофілактичної програми яка проводилась із учнями та їхніми батьками. Основною формою роботи з дітьми було обрано психологічний тренінг як один із методів активного навчання й психологічного впливу [24, с. 38]. Робота з батьками передбачала профілактично-просвітницьку роботу з ними на спеціально організованих заняттях.

Нами була розроблена програма психопрофілактики агресивності спрямована на формування емоційної стабільності, розвиток навичок конструктивної взаємодії та зниження рівня імпульсивних й деструктивних форм поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Її реалізація базується на принципах вікової відповідності, системності, позитивного підкріплення та активного залучення учнів до взаємодії у групі.

Метою програми є попередження проявів вербальної, фізичної та непрямой агресії у молодших школярів через розвиток емоційного інтелекту, формування навичок саморегуляції та соціально прийнятних способів вираження почуттів.

Завдання програми психопрофілактики агресивності молодших школярів полягають у формуванні в дітей усвідомлення власних емоцій і причин їх виникнення, розвитку емпатії, навчанні конструктивних способів розв'язання конфліктних ситуацій, зниженні рівня тривожності та імпульсивності, а також у формуванні позитивного мікроклімату в учнівському колективі.

Програма складається із циклу психопрофілактичних занять, які проводяться один раз на тиждень з кожною групою учнів (по 15 осіб) протягом 8 тижнів.

Кожне заняття тривало 40 хвилин і включало вступну частину (емоційне налаштування, вправи на розігрів і створення довірливої атмосфери), основну частину (психокорекційні та ігрові вправи) і заключну частину (рефлексія, обговорення переживань та підсумок).

Перше заняття спрямоване на встановлення довірливих відносин у групі та ознайомлення дітей з правилами взаємодії. Використовувалися ігри на знайомство, вправи на згуртування та створення позитивного групового клімату. Друге заняття було присвячене усвідомленню емоцій: діти вчаться розпізнавати базові емоції (радість, злість, страх, сум) через ігрові вправи, малювання та обговорення життєвих ситуацій. Третє заняття було спрямоване на розвиток навичок розпізнавання власної злості та її тілесних проявів, а також ознайомлення з безпечними способами її вираження.

Четверте заняття було присвячене формуванню навичок саморегуляції емоційного стану, використанню дихальних вправ, технік «пауза», «рахунок до десяти», елементів релаксації та уявних образів. П'яте заняття було орієнтоване на розвиток емпатії, розуміння почуттів інших людей, формування здатності до співпереживання через рольові ігри та аналіз ситуацій морального вибору.

Шосте заняття було спрямоване на навчання конструктивного вирішення конфліктів, формування навичок переговорів, вміння висловлювати власні потреби без агресії. Використовуються рольові ігри «миримося», «домовляємося», «шукаємо компроміс». Сьоме заняття присвячене розвитку навичок позитивного спілкування, формуванню вміння використовувати «Я-повідомлення» та зниженню використання образливих висловлювань.

Восьме заняття мало узагальнювальний характер і спрямоване на закріплення набутих навичок, підбиття підсумків та формування позитивної самооцінки. Діти брали участь у творчих вправах, створюють «дерево дружби» або «карту добрих вчинків», обговорюють власні досягнення (детальніше див. Додаток А.).

Методичне забезпечення програми включало використання ігрових методів, арт-терапевтичних технік, елементів казкотерапії, вправ на тілесну релаксацію та

групову дискусію. Особлива увага приділялася створенню безпечного психологічного середовища, де кожна дитина має можливість висловлюватися без страху осуду.

Крім того паралельно разом зі шкільним психологом була реалізована просвітницько-психопрофілактична програма роботи психолога із батьками щодо попередження агресивності молодших школярів (див. додаток Б) спрямована на формування у дорослих ефективних стратегій виховання, підвищення їхньої психологічної компетентності та створення сприятливого сімейного середовища, яке знижує ризик проявів агресивної поведінки у дітей.

3.3. Оцінка ефективності програми профілактики агресивності молодших школярів

Розглянемо результати формувального етапу дослідження, у якому прийняли участь учні, які були залучені на констатувальному етапі дослідження. Після завершення занять було проведено повторне діагностування рівня агресивності молодших школярів, 60 учнів 2-3 класів Львівської середньої ЗОШ ступенів № 1 з якими протягом березня-квітня 2026 року були проведені психопрофілактичні тренінгові заняття. Крім того паралельно разом зі шкільним психологом було проведено роботу із їхніми батьками. Саме сім'я є ключовим фактором соціалізації дитини молодшого шкільного віку, а стиль батьківського виховання безпосередньо впливає на формування емоційно-вольової сфери, способів реагування на фрустрацію та моделей міжособистісної взаємодії.

Очікуваними результатами реалізації комплексної програми стало зниження рівня агресивних проявів у поведінці молодших школярів, підвищення рівня емоційної саморегуляції, розвиток емпатійності, покращення міжособистісних стосунків у класному колективі та формування позитивних моделей соціальної взаємодії. Розглянемо детальніше результати оцінки програми.

Результати, подані в таблиці 3.1, свідчать про суттєві зміни у вираженості особистісних характеристик молодших школярів після проведення формувального експерименту, що дало підстави оцінити ефективність реалізованої психопрофілактичної програми.

Передусім спостерігається виразна позитивна динаміка щодо зниження проявів деструктивних поведінкових і емоційних характеристик. Так, показники агресивності демонструють значне зменшення: частка учнів, у яких не виявлено ознак агресивності, зросла з 33,3% до 83,3%, тоді як частка дітей із наявними проявами знизилася з 66,7% до 16,7%. Аналогічна тенденція простежується щодо імпульсивності, де кількість школярів без ознак підвищилася з 16,7% до 83,3%, а з наявними проявами зменшилася з 83,3% до 16,7%. Це свідчить про покращення самоконтролю та емоційної регуляції поведінки дітей.

Таблиця 3.1

Результати дослідження молодших школярів згідно методики «Кактус» до та після формувального експерименту

Шкали	Кількісні показники (%)			
	Невиявлено ознаки		Виявлено ознаки	
	До формувального експерименту	Після формувального експерименту	До формувального експерименту	Після формувального експерименту
Агресивність	33,3	83,3	66,7	16,7
Імпульсивність	16,7	83,3	83,3	16,7
Егоцентризм	3,3	96,7	96,7	3,3
Залежність	20,0	53,3	80	46,7
Демонстративність	3,3	96,7	96,7	3,3
Скритність	90,0	93,3	10,0	6,7
Оптимізм	13,3	10,0	86,7	90,0
Тривога	56,7	96,7	43,3	3,3
Жіночність	60,0	96,7	40,0	3,3

Прагнення до домашнього захисту	53,3	83,3	46,7	16,7
Прагнення до самотності	63,3	53,3	36,7	46,7
Прагнення до самотності	63,3	53,3	36,7	46,7

Подібні позитивні зміни зафіксовано й щодо егоцентризму та демонстративності: після експерименту переважна більшість учнів (96,7%) не виявляє відповідних ознак, тоді як до експерименту майже всі респонденти мали їх вираження (96,7%). Це говорить про формування більшої орієнтації на соціальну взаємодію та зниження потреби в надмірній самопрезентації.

Значні зрушення спостерігаються у показниках тривожності: частка дітей без ознак тривоги зросла з 56,7% до 96,7%, а з наявними проявами знизилася з 43,3% до 3,3%, що свідчить про підвищеність емоційного комфорту й зниження внутрішньої напруги. Подібна динаміка характерна і для показників залежності та прагнень до домашнього захисту, де також зафіксовано збільшення кількості дітей без виражених ознак відповідно до 53,3% і 83,3%, що може вказувати на більш адекватну автономізацію поведінки школярів.

Водночас за деякими шкалами зміни є менш однозначними. Зокрема, показники скритності залишаються відносно стабільними (з незначним збільшенням від 90,0% до 93,3% за відсутності ознак), що може свідчити про стійкість цієї особистісної риси та її слабку чутливість до короткострокового психокорекційного впливу. За шкалою оптимізму спостерігається незначне підвищення позитивного полюсу (з 86,7% до 90,0%), що вказує на загальне покращення емоційного фону та життєвого настрою учнів.

Щодо показника прагнень до самотності, дані демонструють певну неоднозначність: частка дітей без ознак зменшилася з 63,3% до 53,3%, тоді як із наявними ознаками дещо зросла з 36,7% до 46,7%. Тобто можна говорити про посилення індивідуалізації поведінки частини учнів або підвищення потреби в

усамітненні як способі емоційної регуляції, що потребує додаткового аналізу в контексті вікових особливостей.

Таким чином, результати за методикою «Кактус» показали загальну позитивну динаміку після формувального експерименту, яка проявляється у зниженні агресивності, імпульсивності, тривожності та інших деструктивних рис, а також у посиленні емоційної стабільності та соціальної адаптованості молодших школярів. Отримані дані підтверджують ефективність проведеної психопрофілактичної роботи, водночас окремі показники потребують подальшого дослідження для уточнення їхніх змін у довготривалій перспективі.

Таблиця 3.2

**Результати дослідження молодших школярів згідно методики
«Шкала прямої та непрямой агресії» до та після формувального
експерименту**

Шкали	Низький рівень, %		Середній рівень, %		Високий рівень, %	
	До формувального експерименту	Після формувального експерименту	До формувального експерименту	Після формувального експерименту	До формувального експерименту	Після формувального експерименту
Фізична агресія	10,0	33,3	30,0	53,3	60,0	13,3
Вербальна агресія	13,3	30,0	23,3	56,7	63,3	13,3
Непряма агресія	16,7	30,0	26,7	60,0	56,7	10,0

Результати, отримані за методикою «Шкала прямої і непрямой агресії», засвідчили суттєві позитивні зміни в рівнях агресивної поведінки молодших школярів після проведення формувального експерименту, що підкреслює ефективність психопрофілактичного впливу.

Аналіз даних щодо фізичної агресії демонструє значне зниження високого рівня її проявів: якщо до експерименту він спостерігався у 60,0% учнів, то після його завершення зменшився до 13,3%. Водночас суттєво зросла частка дітей із

низьким рівнем фізичної агресії — з 10,0% до 33,3%, а також збільшилася кількість учнів із середнім рівнем (з 30,0% до 53,3%). Це свідчить про загальне зменшення імпульсивних та деструктивних поведінкових реакцій у міжособистісній взаємодії.

Подібна тенденція простежується і щодо вербальної агресії. Частка учнів із високим рівнем її прояву знизилася з 63,3% до 13,3%, тоді як показники середнього рівня зросли з 23,3% до 56,7%, а низького — з 13,3% до 30,0%. Це може свідчити про формування у дітей більш конструктивних способів вираження емоцій, зменшення схильності до словесних конфліктів та підвищення рівня самоконтролю у спілкуванні.

Щодо непрямой агресії також зафіксовано виражену позитивну динаміку. Зокрема, високий рівень її прояву зменшився з 56,7% до 10,0%, тоді як середній рівень зріс із 26,7% до 60,0%, а низький — з 16,7% до 30,0%. Це свідчить про зниження прихованих форм агресивної поведінки, таких як уникання, маніпуляції чи опосередковані негативні дії, та про поступове формування більш відкритої і соціально прийнятної поведінкової стратегії.

Отже, після формувального експерименту зафіксовано істотне зниження високого рівня як прямої (фізичної й вербальної), так і непрямой агресії, а також збільшення частки учнів із низьким та середнім рівнем її прояву. Це засвідчує позитивну динаміку в емоційно-поведінковій сфері молодших школярів, розвиток навичок саморегуляції, зниження конфліктності та формування більш адаптивних способів взаємодії з оточенням.

Результати за опитувальником Басса–Дарки щодо рівнів ворожості до й після формувального експерименту див. рис. 3.1.

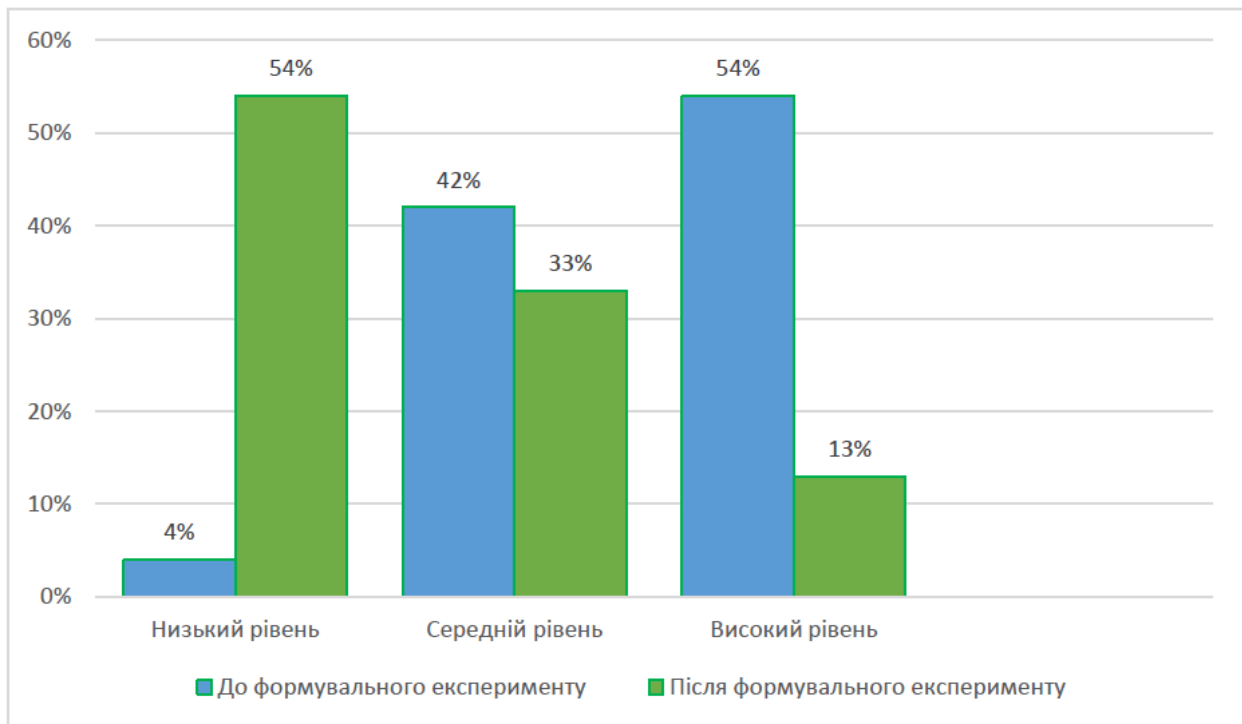

Рис. 3.1. Результати діагностики рівнів ворожості за опитувальником Басса–Дарки до і після формувального експерименту

Результати свідчать про наявність вираженої позитивної динаміки в емоційно-поведінковій сфері молодших школярів. До проведення психопрофілактичної програми у значній частини респондентів спостерігався підвищений та високий рівень ворожості, що проявлялося у схильності до негативних емоційних реакцій, конфліктності у взаємодії з однолітками, а також недостатньо сформованих навичках емоційної саморегуляції. Низький рівень ворожості був характерним лише для незначної частки учнів, що свідчило про переважання напруженого емоційного фону в групі дослідження.

Після впровадження формувального експерименту спостерігаються суттєві зміни в структурі показників. Зокрема, зростає частка учнів із низьким рівнем ворожості з 4% до 54 %, що вказує на зниження загальної емоційної напруги, зменшення схильності до агресивно-ворожих реакцій та підвищення психологічної комфортності у міжособистісних стосунках. Водночас значно зменшується кількість дітей із високим рівнем ворожості з 54 % до 13 %, що є одним із ключових індикаторів ефективності проведеної корекційно-профілактичної роботи.

Середній рівень ворожості після експерименту набуває більш вираженого значення як проміжний та відносно стабільний стан, що засвідчує поступовий перехід дітей від дезадаптивних форм реагування до більш контрольованих і соціально прийнятних моделей поведінки. Загалом відбувається зсув показників у бік нормативного та низького рівня ворожості, що свідчить про позитивну динаміку розвитку емоційної сфери молодших школярів.

Таким чином, отримані результати за опитувальником Басса–Дарки підтверджують ефективність формувального експерименту, спрямованого на зниження ворожості, розвиток емоційної саморегуляції та покращення якості міжособистісної взаємодії учнів молодшого шкільного віку.

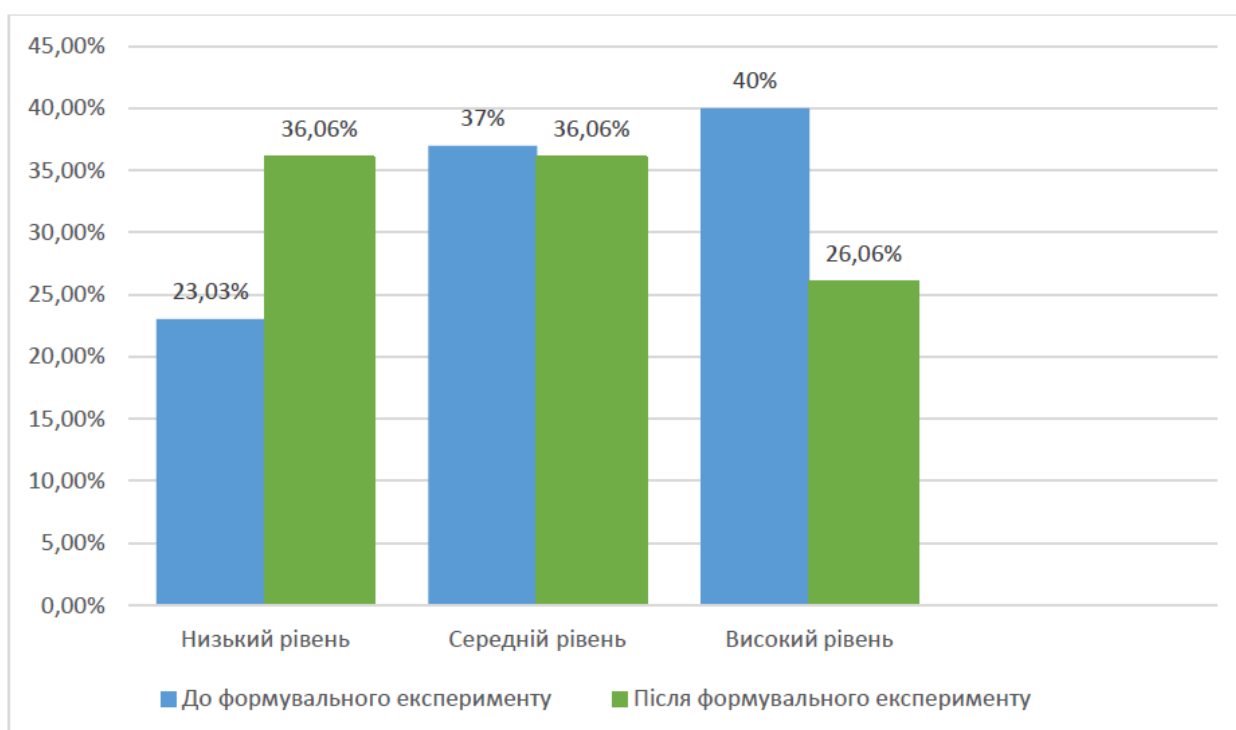

Рис. 3.2. Результати розподілу індексу агресивності згідно опитувальника Басса–Дарки до та після формувального експерименту

Результати, представлені на рис. 3.2, відображають динаміку індексу агресивності до і після проведення формувального експерименту, що дає змогу оцінити ефективність впровадженої психопрофілактичної програми. Порівняльний аналіз свідчить про наявність позитивних змін у структурі агресивних проявів: після завершення формувального етапу спостерігаємо

тенденцію до зниження загального індексу агресивності у значної частини респондентів.

Зокрема, простежується зменшення кількості дітей із високим рівнем агресивності з 40% до 26,6%, що вказує на зниження інтенсивності відкритих агресивних реакцій, таких як фізична та вербальна агресія, дратівливість і негативізм. Водночас зростає частка учнів із середнім та низьким рівнями агресивності, що може свідчити про формування більш адаптивних форм реагування на фрустраційні ситуації та покращення навичок емоційної саморегуляції. Такі зміни є важливим показником гармонізації емоційно-вольової сфери молодших школярів.

Отримані результати доводять, що у дітей знизився рівень ворожості як когнітивного компонента агресії, що проявляється у зменшенні підозрливості, образливості та схильності до інтерпретації поведінки інших як ворожої. Відтак, це сприяє покращенню міжособистісної взаємодії у класному колективі й зменшенню конфліктності.

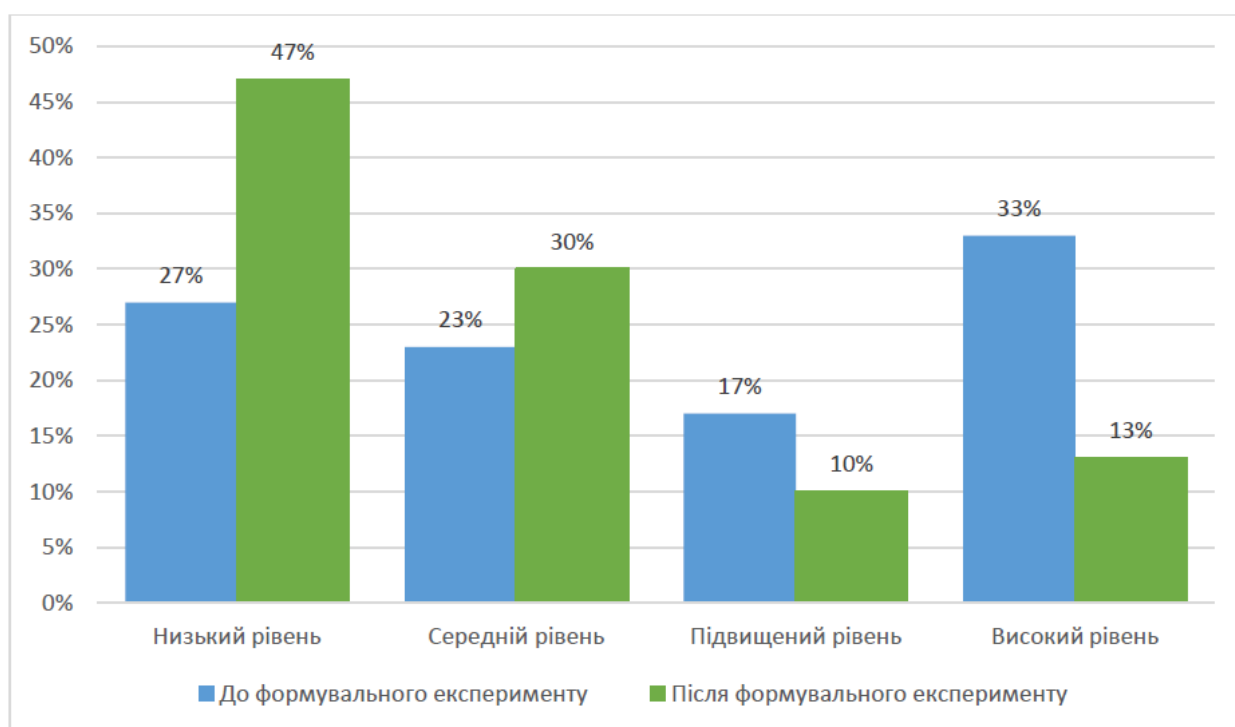

Рис. 3.3. Результати діагностики рівнів агресивності згідно методики «Тест руки» до і після формувального експерименту

На рис. 3.3. представлено результати методики «Тест руки». Високий рівень агресивності виявлено у 13% учнів, тобто на 20% менше ніж до формувального експерименту. Підвищений рівень агресивності -- у 10% учнів, що на є 7% меншим, ніж раніше. Середній рівень агресивності притаманний 30% респондентів, що також на 7% більше. Низький рівень встановлено у 47% дітей, що на 20% перевищує наші попередні результати. Таким чином, отримані зміни свідчать про позитивну динаміку й зниження рівня агресивності серед учнів.

Загалом, інтерпретація результатів свідчить про позитивний вплив та ефективність реалізації комплексної програми психопрофілактики агресивності молодших школярів, що відкриває перспективи для подальшого впровадження подібних програм у практику початкової школи.

Висновки до третього розділу

Сучасна наука розглядає профілактику агресивної поведінки як системний процес, що охоплює сім'ю, школу та індивідуальний розвиток дитини, і базується на створенні умов для гармонійної соціалізації молодшого школяра. Ефективна профілактика агресивної поведінки передбачає навчання дітей навичкам конструктивного спілкування, взаємодії із іншими й пошуку мирних способів вирішення конфліктів. Важливу роль у цьому процесі відіграє також формування навичок спільної діяльності, які діти набувають, зокрема, в умовах родини та шкільного навчання.

Нами була розроблена програма психопрофілактики агресивності спрямована на формування емоційної стабільності, розвиток навичок конструктивної взаємодії та зниження рівня імпульсивних й деструктивних форм поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Її реалізація базується на принципах вікової відповідності, системності, позитивного підкріплення та активного залучення учнів до взаємодії у групі. Формувальний етап дослідження передбачав впровадження комплексної психопрофілактичної програми яка проводилась із учнями та їхніми батьками. Основною формою роботи з дітьми було обрано

психологічний тренінг як один із методів активного навчання й психологічного впливу. Робота з батьками передбачала профілактично-просвітницьку роботу із ними на спеціально-організованих заняттях разом зі шкільним психологом.

Результати формувального етапу дослідження зафіксували позитивні змін у структурі агресивних проявів молодших, що дало змогу оцінити ефективність впровадженої психопрофілактичної програми. Це відкриває перспективи для подальшого впровадження подібних програм у практику початкової школи.

ВИСНОВКИ

Здійснено теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення агресивності в психологічній літературі. Встановлено, що агресивність розглядається як емоційно-поведінковий стан, який проявляється у формі афективних спалахів гніву та імпульсивних дій, спрямованих на об'єкт конфлікту, а також як відносно стійка властивість особистості, що зумовлює схильність до агресивної поведінки. Агресивність як психічний стан включає вольовий, емоційний, когнітивний вольовий компоненти. Як риса особистості вона може формуватися під впливом несприятливого соціального досвіду, вроджених чинників або психопатологічних особливостей.

З'ясовано, що агресивність у молодших школярів може проявлятися у різних формах — активній і пасивній, вербальній і невербальній, а також бути спрямованою на себе, інших осіб або предмети.

Визначено особливості детермінації дитячої агресивності, серед яких провідне місце займають сім'я, ровесники, соціальне оточення та засоби масової інформації. Діти часто переймають моделі поведінки дорослих, які демонструють агресію або нетерпимість, що призводить до сприйняття такої поведінки як соціальної норми. До основних факторів, що зумовлюють прояви агресивності у молодших школярів відносять: особливості сімейних взаємин і стилів виховання, порушення шкільної й адаптації, низький рівень комунікативної компетентності, конфліктні стратегії поведінки, вплив засобів масової інформації та комп'ютерних ігор, а також індивідуально-особистісні характеристики дітей (підвищена тривожність, дратівливість, збудливість, занижена самооцінка) і гендерні відмінності. Акцентовано увагу на значущості молодшого шкільного віку як сензитивного періоду, в якому формуються основи свідомої поведінки, моральні уявлення та соціальні установки особистості. Ефективне формування навичок позитивної взаємодії, конструктивного спілкування та мирного вирішення конфліктів можливе лише за умови цілеспрямованої психопрофілактичної роботи психологів, педагогів та інших фахівців, які працюють із молодшими школярами.

Результати констатувального етапу дослідження свідчать про переважання у молодших школярів імпульсивно-егоцентричних тенденцій у поєднанні із високою емоційною відкритістю та потребою у соціальному визнанні. Вибірка характеризується домінуванням середнього, підвищеного та високого рівня агресивності, що в сукупності становить 73% досліджуваних. Тобто значна частина молодших школярів є емоційно-нестабільними та мають недостатньо сформовані механізми саморегуляції поведінки. У молодших школярів також домінують високі показники як прямої (фізичної та вербальної), так і непрямой агресії. Це засвідчує загальну тенденцію до агресивного реагування на фрустраційні ситуації та недостатній рівень сформованості навичок емоційної саморегуляції, емпатії та конструктивної взаємодії.

У більшості досліджуваних учнів переважає високий й середній рівень ворожості, що говорить про наявність емоційної напруженості, підвищеної чутливості до соціальних взаємодій та недостатньо сформованих механізмів психологічної захищеності. Результати вивчення індексу агресивності молодших школярів свідчать про неоднорідний розподіл рівнів агресивних реакцій у вибірці та наявність у значної частини учнів підвищеної схильності до агресивного реагування, що може бути зумовлено як віковими особливостями емоційного розвитку, так і впливом соціально-педагогічних чинників.

Результати кореляційного аналізу Пірсона дозволили виявити структурні взаємозв'язки між показниками агресивності, емоційної сфери та особистісних характеристик молодших школярів. Агресивність молодших школярів має багатокомпонентну структуру, в якій центральну роль відіграють імпульсивність і емоційна напруга. Водночас різні форми агресії (непряма, фізична, вербальна) не існують ізольовано, а взаємопов'язані між собою та із особистісними характеристиками дитини

Отримані результати констатувального етапу дослідження підкреслюють необхідність системної психопрофілактичної та корекційної роботи, спрямованої на зниження рівня агресивності, розвиток емоційної саморегуляції.

Сучасна наука розглядає профілактику агресивної поведінки як системний процес, що охоплює сім'ю, школу та індивідуальний розвиток дитини, і базується на створенні умов для гармонійної соціалізації молодшого школяра. Нами була розроблена програма психопрофілактики агресивності спрямована на формування емоційної стабільності, розвиток навичок конструктивної взаємодії та зниження рівня імпульсивних й деструктивних форм поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Її реалізація базується на принципах вікової відповідності, системності, позитивного підкріплення та активного залучення учнів до взаємодії у групі.

Формувальний етап дослідження передбачав впровадження комплексної психопрофілактичної програми яка проводилась із учнями та їхніми батьками. Основною формою роботи з дітьми було обрано психологічний тренінг як один із методів активного навчання й психологічного впливу. Робота з батьками передбачала профілактично-просвітницьку роботу із ними на спеціально-організованих заняттях разом зі шкільним психологом.

Результати формувального етапу дослідження зафіксували позитивні змін у структурі агресивних проявів молодших, що дало змогу оцінити ефективність впровадженої психопрофілактичної програми. Це відкриває перспективи для подальшого впровадження подібних програм у практику початкової школи.

Список використаних джерел

1. Бабаян Ю. О. Взаємозв'язок тривожності та навчальної успішності молодших школярів. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. Сухомлинського. Серія Психологічні науки. 2019. Вип. 2.12. С. 18–21.
2. Бітянова М. Психолог у школі: зміст діяльності та технології. Київ: Главник, 2007. 160 с.
3. Васильєва О. Жорстоке поводження з дітьми. Профілактика та уникнення. Психолог. 2018. № 35–36. С. 8–11.
4. Ворнік Н., Синельникова Т. Діагностика та корекція агресивності молодших школярів методом казкотерапії. Наука і освіта. 2019. № 2–3. С. 10–17.
5. Гаримович Е. Корекційна робота з агресивними дітьми. Дефектолог. 2018. № 11. С. 55–57.
6. Григоренко О. Використання проєктивних методик у роботі з дітьми. Психолог. 2019. № 18–19. С. 38–45.
7. Дроздов О. Ю., Скок М. Проблеми агресивної поведінки особистості. Чернігів, 2020. 156 с.
8. Дронова О. С. Теоретико-прикладні засади профілактики та корекції агресивної поведінки неповнолітніх. Практична психологія та соціальна робота. 2019. № 7. С. 57–60.
9. Емоційний розвиток дитини: збірник психологічних тестів і програм тренінгу емоційної зрілості уклад. С. Максименко та ін. Київ: СПДФО О. П. Главняк, 2018. 111 с.
10. Євтушенко І. В., Мелоян А., Бабенко К. Страх та агресія як деструктивні прояви психіки. Психологія: збірник наукових праць. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 2013. Вип. 21. С. 15–23.
11. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. Практична психологія і соціальна робота. 2020. № 5. С. 14–16.
12. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації за ред. І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петровича. Київ: Фенікс, 2017. 528 с.

13. Кириченко О. В. Батьківство як соціально-психологічний феномен. Соціально-гуманітарний вісник. 2018. Вип. 23. С. 58–62.
14. Кльоц Л., Носок Н., Шугай Т. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх і молоді. Практична психологія та соціальна робота. 2019. № 6. С. 19–25.
15. Корман О. А. Батьківське ставлення та його вплив на формування дитячої особистості. Педагогічна освіта: теорія і практика. 2018. С. 70–84.
16. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи. Київ: Фенікс, 2019. 416 с.
17. Кудашкіна О. З. Кіберсоціалізація як новий вид соціалізації у віртуальному середовищі. Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2021. № 1. С. 12–18.
18. Лящ О. П. Роль сім'ї у становленні деструктивних агресивних проявів учнів. Педагогіка і психологія професійної освіти. 2004. № 6. С. 194–200.
19. Лящук Л. Програма курсу корекційних занять зі зниження агресії у дітей. Психолог. 2008. № 30–32.
20. Матійків І. М. Тренінг емоційної компетентності. Київ: Педагогічна думка, 2012. 112 с.
21. Мелоян А. Є. Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях. Вісник ХДПУ ім. С. Сковороди. 2001. Вип. 7. С. 126–130.
22. Моцовкіна Е. В., Бадьора Ю. В. Соціальний супровід дітей з неблагополучних сімей в умовах сучасного суспільства. Інноваційна наука. 2016. 324 с.
23. Нагула О. Л. Батьківська компетентність як чинник психічного розвитку дитини. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2012. Вип. 5.
24. Онуфер І. Значущі аспекти психологічної культури батьків підлітків. Нове та традиційне у дослідженнях сучасних психологічних і педагогічних наук. Львів, 2021. С. 18–20.
25. Опитувальник рівня агресивності Басс-Даркі
https://www.eztests.xyz/tests/personality_bdhi/

- 26.Павелків В. Р. Проблеми агресії в зарубіжній літературі. Актуальні проблеми психології. 2004. Вип. 12. С. 115–118.
- 27.Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці. Рівне, 2004. 248 с.
- 28.Повалій Л. Вплив сімейних відносин і стилів батьківського виховання на поведінкові прояви підлітків. Київ, 2017. С. 38–40.
- 29.Повалій Л. В. Концептуальні підходи до формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин у сім'ї. Івано-Франківськ, 2021. С. 56–58.
- 30.Помиткіна Л. В. та ін. Психологія сім'ї. Київ: НАУ-друк, 2018. 270 с.
- 31.Психологічна служба за ред. В. Г. Панка. Київ: Ніка-Центр, 2016. 362 с.
- 32.Психологічна діагностика та психопрофілактика психічного здоров'я педагога за ред. Н. Назарук. Івано-Франківськ, 2016. 104 с.
- 33.Психологія і творчість дитини. Методика «кактус»
<https://www.google.com/search?q=%D0%>
- 34.Пугач Л. Зрозуміти і підтримати. Психолог. 2010. № 6. С. 22–26.
- 35.Рептух Н. О. Корекція та профілактика становища дитини в сім'ї. Практична психологія та соціальна робота. 2008. № 8. С. 37–46.
- 36.Рибка С. В. Про технологію комплексного супроводу сімей. Соціальна робота: теорія і практика. 2016. № 5. С. 107–111.
- 37.Романкова Л. М. Оптимізація конфліктної взаємодії в педагогічному колективі. Івано-Франківськ, 2014. 68 с.
- 38.Савельєва Н. Методики ведення тренінгу. Психолог. 2019. № 34. С. 21–25.
- 39.Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. Київ: Академвидав, 2018. 360 с.
- 40.Слюсар Л. І. Батьківство у системі відносин інституту сім'ї. Демографія та соціальна економіка. 2016. № 2. С. 26–38.
- 41.Терлецька Л. Г. Психологія дитинства. Київ: Главник, 2016. 144 с.
- 42.Ткачук А. Агресія як форма прояву девіантної поведінки. Психолог. 2010. № 16. С. 17–18.

- 43.Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості. Вінниця, 2018. 200 с.
- 43.Bandura A., Walters R. Aggression. Chicago, 1963. P. 364–415.
- 44.Berkowitz L. Control of aggression. New York, 1971. P. 202–207.
- 45.Beebe S. A., Masterson J. T. Communicating in Small Groups: Principles and Practices. Boston: Pearson, 2015. 385 p.
- 46.Burke A. Group Work: How to Use Groups Effectively. The Journal of Effective Teaching. 2011. Vol. 11, No. 2. P. 87–95.
- 47.De Mol J., Buysse A. Understandings of children's influence in parent-child relationships. Journal of Social and Personal Relationships. 2008. Vol. 25(2). P. 359–379.
- 48.Dix T., Branca S. H. Parenting as a goal-regulation process. Thousand Oaks: Sage, 2003. P. 167–187.
- 49.Hoffman L. W. The value of children to parents. Social Behavior. 1987. Vol. 2. P. 123–141.
- 50.Kaufmann H. Aggression and Altruism. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1970.
- 51.Klein M. Contributions to Psychoanalysis. London: Hogarth Press, 1948. 350 p.
- 52.Norenzayan A., Heine S. J. Psychological Universals. Psychological Bulletin. 2005. Vol. 131(5). P. 763–784.
- 53.Parent Training Programs: Insight for Practitioners. Atlanta: CDC, 2009.
- 54.Trommsdorff G. Cultural values regarding children and family. New York, 2006.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Програма психопрофілактики агресивності молодших школярів

Програма психопрофілактичних занять щодо попередження агресивності молодших школярів є системно вибудованим курсом групової роботи, який поєднує елементи ігрової терапії, арт-терапії, тренінгових вправ та психоедукації.

Вона орієнтована на дітей 7–10 років і враховує їхню вікову потребу в русі, грі, емоційній взаємодії та наочності. Основна логіка програми полягає у поступовому переході від формування безпечної групової взаємодії до усвідомлення емоцій, опанування агресії та закріплення конструктивних моделей поведінки.

Програма розрахована на 8–10 занять, які проводяться один раз на тиждень у групі 10–15 дітей. Кожне заняття має чітку структуру: ритуал початку (створення кола безпеки), розігрів (рухливі або ігрові вправи), основна частина (психокорекційні завдання), завершення (рефлексія та емоційне «закриття» заняття).

Перше заняття «Ми – одна команда» спрямоване на знайомство та формування довіри. Використовуються вправи «Ім'я та жест», де кожна дитина називає своє ім'я і показує рух, який група повторює; «Чарівний клубок» – учні передають клубок ниток, називаючи позитивну якість сусіда, що формує відчуття єдності; гра «Спільний малюнок», у якій діти по черзі домальовують елементи на великому аркуші, вчаться співпраці.

Друге заняття «Світ емоцій» спрямоване на розвиток емоційної обізнаності. Використовується вправа «Емоційні обличчя» – діти розглядають картки з емоціями та відтворюють їх мімікою і жестами; гра «Вгадай емоцію», де один учень показує емоцію без слів, а інші відгадують; вправа «Мій настрій сьогодні» із вибором кольору або смайлика, що відображає внутрішній стан.

Третє заняття «Злість і як з нею дружити» присвячене усвідомленню агресивних емоцій. Використовується вправа «Термометр злості», де діти вчаться оцінювати інтенсивність злості від 1 до 5; вправа «Де живе злість у тілі» – обговорення і малювання місць, де дитина відчуває напруження; техніка «Подушка злості», коли дитина безпечно виплескує емоцію через стискання, биття подушки або паперу; обговорення ситуацій, які викликають злість.

Четверте заняття «Я вмію заспокоюватися» спрямоване на розвиток саморегуляції. Виконуються дихальні вправи «Надуй кульку» (повільний вдих через ніс і повільний видих через рот), «Свічка» (імітація задування свічки), «Квітка і свічка» (чергування вдиху та видиху); вправа «Чарівний панцир» –

уявлення захисного образу, який допомагає заспокоїтися; техніка «Стоп-рука», коли дитина вчиться зупиняти імпульсивну реакцію жестом.

П'яте заняття «Я і інші» спрямоване на розвиток емпатії. Використовується вправа «Як відчувається герой», де діти аналізують емоції персонажів казки або історії; гра «Дзеркало», у якій один учасник показує рухи, а інший їх відтворює, розвиваючи уважність до партнера; вправа «Чарівні слова» (вибач, дякую, будь ласка) у рольових ситуаціях.

Шосте заняття «Вчимося вирішувати конфлікти» має практичний характер. Використовуються рольові ігри «Поділи іграшку», «Черга до гри», де діти тренують навички домовляння; вправа «Три варіанти рішення», коли група шукає кілька способів виходу з конфлікту; навчання «Я-повідомленням» (Я відчуваю..., коли..., я хочу...), що знижує рівень звинувачень.

Сьоме заняття «Говоримо без агресії» спрямоване на розвиток комунікативної культури. Використовується вправа «Добрі та злі слова», де діти розрізняють образливі й підтримуючі вислови; гра «Переклади образу», коли негативне висловлювання потрібно перетворити на нейтральне або позитивне; вправа «Колесо компліментів», де кожна дитина отримує позитивне висловлювання від групи.

Восьме заняття «Я стаю добрішим» є підсумковим. Діти виконують творче завдання «Дерево дружби», де на листках пишуть або малюють свої досягнення; вправа «Мій шлях змін» – обговорення, чому вони навчилися; гра «Скринька добрих вчинків», у яку кожен «складає» свої позитивні дії; підсумкове коло з рефлексією та закріпленням позитивних змін.

Усі заняття супроводжуються підтримувальним стилем ведення, без оцінювання та критики, з акцентом на позитивне підкріплення. Важливим є створення атмосфери психологічної безпеки, де дитина може виражати емоції соціально прийнятним способом. Очікуваним результатом програми є зниження частоти агресивних реакцій, формування навичок самоконтролю, розвиток емпатії та покращення взаємин у дитячому колективі.

Психопрофілактична програма роботи психолога з батьками щодо попередження агресивності молодших школярів

Психопрофілактична програма роботи психолога з батьками щодо попередження агресивності молодших школярів спрямована на формування у дорослих ефективних стратегій виховання, підвищення їхньої психологічної компетентності та створення сприятливого сімейного середовища, яке знижує ризик проявів агресивної поведінки у дітей.

Актуальність програми зумовлена тим, що саме сім'я є ключовим фактором соціалізації дитини молодшого шкільного віку, а стиль батьківського виховання безпосередньо впливає на формування емоційно-вольової сфери, способів реагування на фрустрацію та моделей міжособистісної взаємодії.

Метою програми є профілактика агресивності молодших школярів через оптимізацію батьківсько-дитячих взаємин, розвиток у батьків навичок конструктивного спілкування, емоційної підтримки та ненасильницького виховання.

Основними завданнями виступають: підвищення обізнаності батьків щодо причин і форм дитячої агресії; формування адекватного розуміння вікових особливостей молодших школярів; розвиток умінь розпізнавати емоційні стани дитини та реагувати на них без агресії; навчання технік регуляції власних емоцій; оволодіння конструктивними способами дисциплінування та вирішення конфліктів; формування позитивного емоційного клімату в сім'ї.

Програма була розрахована на 8–10 зустрічей тривалістю 1–1,5 години, які проводяться у формі тренінгів, міні-лекцій, групових обговорень та практичних вправ.

На першому занятті здійснювалося знайомство, визначення очікувань, формування довірливої атмосфери та обговорення проблеми агресивності у дітей. Батькам пропонувалася вправа на усвідомлення власного досвіду виховання, що дозволяє актуалізувати їхні установки та моделі поведінки. Друге заняття було

присвячене розгляду психологічних причин агресивності молодших школярів, зокрема впливу сімейних конфліктів, стилів виховання, дефіциту уваги або надмірного контролю. Учасники аналізували типові ситуації та вчать бачити приховані потреби дитини за агресивною поведінкою.

Наступні зустрічі були спрямовані на формування практичних навичок. Зокрема, третє заняття присвячене розвитку емоційної компетентності батьків: вони вчилися розпізнавати власні емоції та емоції дитини, використовувати техніки саморегуляції (дихальні вправи, пауза перед реакцією, вербалізація почуттів).

Четверте заняття охоплювало навички ефективного спілкування, зокрема використання «Я-повідомлень», активного слухання, емпатійного реагування. Батьки відпрацьовують ці техніки у рольових іграх.

П'яте заняття було присвячене питанням дисципліни без насильства. Розглядаються конструктивні методи встановлення меж, правила послідовності у вихованні, використання природних і логічних наслідків замість покарань. Батьки вчилися формулювати чіткі та зрозумілі вимоги до дитини.

Шосте заняття було спрямоване на опанування способів конструктивного вирішення конфліктів у сім'ї: учасники аналізують конфліктні ситуації, вчать знаходити компроміси та залучати дитину до пошуку рішень.

Особлива увага приділялася створенню позитивного емоційного клімату в родині, що розглядається на цьому занятті. Батьки знайомилися з методами підвищення емоційної близькості з дитиною, розвитку довіри та підтримки. Восьме заняття мало узагальнюючий характер: відбувалася рефлексія отриманого досвіду, обговорення змін у поведінці дітей і батьків, закріплення набутих навичок.

У межах програми використовуються такі методи і вправи, як «Аналіз складної ситуації», «Активне слухання», «Я-повідомлення», «Емоційний щоденник», «Пауза перед реакцією», «Сімейні правила», «Безпечне вираження злості». Домашні завдання передбачали практичне застосування отриманих знань у повсякденному житті та ведення коротких записів спостережень.

Очікуваними результатами реалізації було зниження рівня агресивних проявів у дітей, підвищення рівня батьківської компетентності, покращення емоційного клімату в сім'ї, формування конструктивних моделей взаємодії між батьками та дітьми. Таким чином, програма сприяє гармонійному розвитку особистості молодшого школяра та створенню умов для його психологічного благополуччя.